

Actief burgerschap

Lijnen in de literatuur

Tilburgse School voor Politiek en Bestuur

Ted van de Wijdeven
Laurens de Graaf
Frank Hendriks

m.m.v. Marieke van der Staak

2013

Inhoud

Inleiding	3
Deel 1. Actief burgerschap – trends en transitie.....	6
<i>BELEID</i>	
<i>MAATSCHAPPIJ</i>	
<i>VEELVORMIGHEID EN VEELKLEURIGHEID</i>	
Deel 2. Actief burgerschap – lessen en wenken.....	21
<i>PARTICIPEREN: KUNNEN, WILLEN EN GEVRAAGD WORDEN</i>	
<i>WAT WORDT GEVRAAGD VAN OVERHEDEN EN PROFESSIONALS?</i>	
<i>ENKELE OPVALLENDEHEDEN IN DE INTERNATIONALE LITERATUUR</i>	
<i>TOT SLOT: KANTTEKENINGEN</i>	
Deel 3. Een (tussen)balans.....	41
Bijlage 1. – Gebruikte literatuur	46
Bijlage 2. – Toelichting op de internationale literatuurscan	55

Inleiding

Actief burgerschap

Sinds het begin van deze eeuw mag het thema ‘actief burgerschap’ zich op een aanzienlijke en nog steeds toenemende aandacht verheugen, bij zowel beleidsmakers en politici alsook bij onderzoekers. Ook in de samenleving ‘borrelt’ er van alles en zijn er zeer interessante burgerinitiatieven waar te nemen – zie hierover bijvoorbeeld ook het themanummer van de Groene Amsterdammer van 21 juni 2012.¹ Burgers gaan zélf aan de gang in het publieke domein en pakken allerlei zaken aan die verder reiken dan hun eigenbelang – of het nou gaat om (buurt)zorg, wijkveiligheid, energievoorziening of een beter (leef)milieu meer in het algemeen. Vaak ook trekken burgers hierin ‘samen op’ met de instanties of experimenteren de instanties zelf met het ‘uitlokken’ en ‘stimuleren’ van actief burgerschap.²

Hoewel het pas in de achteruitkijkspiegel van de geschiedenis definitief te zeggen is, ziet het er naar uit dat we ons in een overgangsfase bevinden van een verzorgingsstaat naar een participatiemaatschappij. Hierbij is de verhouding tussen overheid en burger sterk in beweging. Enerzijds lijkt de verzorgingsstaat zich (deels) terug te trekken, anderzijds wordt getracht een vitale participatiemaatschappij (verder) te bevorderen. Deze bewegingen roepen tal van vragen op, in de (beleids)praktijk én de academie.

Het ministerie van BZK heeft de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur gevraagd om ten behoeve van de *Kennismakelaar ruimte voor initiatief*³ een literatuurstudie te vervaardigen waarin bestaande wetenschappelijke kennis op het terrein van actief burgerschap bijeen wordt gebracht. Hierbij zou bijzondere aandacht dienen te zijn voor de genoemde (veranderende) relatie tussen overheid en burger. Veel beleidsmakers en politici willen graag ‘doorpakken’ en de ontwikkelingen rondom actief burgerschap een stap verder brengen. Maar: wat weten we – op basis van wetenschappelijk onderzoek – over de uitingsvormen van hedendaags actief burgerschap en wat zijn ‘vitale stromen’ waarop aangehaakt kan worden in de (vermeende) transformatie naar een robuuste participatiemaatschappij? We merken hierbij wel meteen op dat het primaire doel van deze literatuurstudie niet is om een ‘how to-’ gids te schrijven voor overheden die actief burgerschap instrumenteel zouden willen oproepen. Wel willen we een overzicht geven van en inzicht bieden in (1) de verschillende uitingen en expressies van actief burgerschap en (2) de *drivers* en bevorderende omstandigheden van actief burgerschap.

Deze literatuurstudie zal als startdocument dienen voor de Kennismakelaar. Niet alleen door de *kennis* uit wetenschappelijk onderzoek op het thema actief burgerschap op overzichtelijke wijze bijeen te brengen, maar ook door op het einde van de studie

¹ Jaargang 136, nummer 25

² Zie ook de oproep van negen adviesraden aan het kabinet (brief, dd 6 december 2012) om extra impulsen te geven aan maatschappelijke initiatieven. Zie ook de rapporten van de WRR (2006, 2012), ROB (2012).

³ Eind 2012 is de Kennismakelaar van start gegaan. De Kennismakelaar is op zoek naar praktijkvragen rondom de transitie naar meer zelfsturing, en verbindt deze met wetenschappelijke kennis zodat wetenschappelijke kennis ontsloten wordt en praktijkvragen meegenomen kunnen worden in wetenschappelijk onderzoek. De ‘Kennismakelaar ruimte voor initiatief’ is een samenwerking van Platform31, het ministerie van BZK en MOVISIE, en bestaat uit Dave van Ooijen (Platform31), Jan Wielaard (BZK), Aletta Winsemius (MOVISIE) en Else Boss (MOVISIE).

enkele inzichten en observaties *over* die kennis te bieden. Welke thema's zijn reeds stevig onderzocht en welke onderzoekslijnen zijn 'gedekt' door wetenschappelijk onderzoek? Maar ook: wat is academisch gezien nog onontgonnen gebied?

Onderzoeksoverwegingen

We bieden met deze publicatie een *literatuuroverzicht* en (op basis daarvan) een *theoretische analyse*. Allereerst hebben we relevante literatuur op het thema actief burgerschap geïnventariseerd. Hierbij hebben we ook (internationale) achtergronden, trends en benaderingen die bekend zijn geanalyseerd. Dit alles hebben we verwerkt tot een handzaam en actueel overzicht van de wetenschappelijke inzichten op het thema actief burgerschap.

Het verkende, relevante terrein (nationaal en internationaal wetenschappelijk debat over actief burgerschap) is evident omvangrijk, en het 'grip krijgen' op de wezenlijke uitingen en aangrijpingspunten is notoir lastig. Ten eerste: er zijn veel verschillende initiatieven, veel experimenten en er is veel onderzoek. Ten tweede: we zitten nog (midden?) in de ontwikkeling – veel zaken zijn nog niet 'uitgetrild' en het is veelal een bewegend beeld waarnaar we kijken. Ten derde is het thema 'actief burgerschap' analytisch en conceptueel complex. Er is namelijk een forse hoeveelheid aan verschillende typen interacties en praktijken te onderscheiden, en een veelheid aan verschillende vormen van actief burgerschap te zien. 'Oude' analytische onderscheiden voldoen soms niet meer, en er is een (academische) zoektocht gaande naar nieuwe betekenisvolle en praktisch bruikbare analytische ordeningen.

Het is goed om zo helder mogelijk te zijn over de afbakening van onze literatuurstudie. We hebben ons niet gericht op actief burgerschap in inspraaktrajecten of interactieve besluitvorming, maar hebben juist gekeken naar initiatieven en uitingen van actief burgerschap die worden gevat onder de term 'derde generatie burgerparticipatie' (zie ook verderop in deze studie) en expressies waar de 'burgerkracht' duidelijk zichtbaar is.⁴ Ons onderzoek beperkt zich dan ook tot actief burgerschap vanaf, grofweg, de eeuwwisseling (in de literatuur die we hebben geraadpleegd zijn we ook teruggegaan tot grofweg het jaar 2000).

Deze literatuurstudie draagt onvermijdelijk de kenmerken van een *quick scan*, een breed overzicht op hoofdlijnen. Bij het opstellen van dit brede overzicht hebben we gebruik gemaakt van onze reeds bestaande kennispositie op basis van eerder onderzoek⁵ en van de veelgebruikte sneeuwbalmethode: verwijzingen in bekende bronnen leidden tot nieuwe bronnen, met nieuwe verwijzingen naar volgende bronnen, enzovoort. Suggesties van collega's, opgevraagd via onder meer het wetenschappelijk platform actief burgerschap en overheidsparticipatie, voerden ons op een vergelijkbare manier naar literatuur die we in deze studie hebben kunnen verwerken.⁶

⁴ De term 'burgerkracht' is afkomstig van De Boer en Van der Lans (2011); zie over derde generatie burgerparticipatie ook: Van der Heijden, Van der Mark, Meiresonne & Van Zuylen (2007).

⁵ Er is her en der in deze literatuurstudie gebruik gemaakt van eerdere teksten uit het proefschrift van Ted van de Wijdeven 'Doe-democratie. Over actief burgerschap in stadswijken' (2012).

⁶ Voor bruikbare tips en suggesties danken wij in het bijzonder mevr. Barel, mevr. Boerebach, dhr. Lunsing, mevr. Lupi, dhr. Van Houwelingen, dhr. Kruiswijk, mevr. Penders, dhr. Van der Pennen, dhr. Steyeart, dhr. Van Staden, dhr. J. Schalk, mevr. Boss, dhr. Meijs, mevr. Winsemius en dhr. Kruijswijk.

Drie delen

De studie (en de daarop gebaseerde rapportage) bestaat uit drie – onderling samenhangende – delen. In het eerste deel richten we de aandacht op de bewegingen in den brede: welke trends en transitie worden in de literatuur gesignaleerd? Hier kijken we naar veranderingen in beleid enerzijds en naar maatschappelijke trends en transitie anderzijds (beide natuurlijk gerelateerd aan het thema ‘actief burgerschap’). Tot slot van dit deel *zoomen* we nader in op de hedendaagse expressies van actief burgerschap in Nederland: wat zijn kenmerken en karakteristieken?

In het tweede deel van de literatuurstudie gaan we nader in op wat de literatuur als mogelijke inzichten biedt in relatie tot het begrijpen van de *drivers* en de bevorderende omstandigheden van actief burgerschap. Hierbij kijken we naar internationale en nationale literatuur. De internationale literatuurscan heeft vooral een overzichtskarakter.

Vervolgens komen we in deel drie tot enkele synthetiserende uitspraken over wat deze literatuurscan ons nu aan (voorlopige) inzichten lijkt te bieden en op welke punten het onderzoeksmateriaal nog relatief onderontwikkeld is en waar nog onontgonnen gebied ligt.

Deel 1. Actief burgerschap – trends en transitie

Wat zijn dominante bewegingen en trends op het gebied van actief burgerschap, aldus de relevante literatuur? Op die vraag gaan we hieronder in. Hierbij kijken we eerst naar de wereld van het beleid, en vervolgens naar de bredere maatschappelijke context.

BELEID

Winds of change?

Wat betreft de aandacht voor actief burgerschap in politiek en beleid, signaleren veel wetenschappers een verandering van windrichting. Het laatste decennium is de nadruk sterk komen te liggen op de ‘positieve publieke moraal’, en wordt ‘de morele bal steeds vaker bij burgers gelegd’, zo stelt Tonkens (2008). De overheid en de markt doen er zeker nog toe, maar burgers worden de laatste jaren toch regelmatig “[...] met klem uitgenodigd een actieve rol te spelen in het publieke domein” (Tonkens, 2008, p. 9). Dit appel op de burger is te begrijpen in een breder denken en debat over de verhouding overheid-burger (Oude Vrielink & Verhoeven, 2011), zoals recentelijk verwoord in bijvoorbeeld het Nederlandse Thorbecke 2.0 en het Britse *Big Society* gedachtegoed (VNG, 2010; Norman, 2010; Blond, 2010). Argumenten hierbij zijn soms van ideële en ideologische aard, maar soms spelen er ook heel praktische bezuinigingsdoelstellingen. Steeds is wel de leidende gedachte dat actief burgerschap belangrijk is, en dat er – meer nog dan tot nu toe het geval is geweest – politieke en beleidsmatige aandacht zou moeten zijn voor het bevorderen van een vitale samenleving waarin burgers zélf zaken (kunnen) oppakken in het publieke domein.⁷

Aandacht voor actief burgerschap: eerdere bewegingen

In deze reflectie is het, denken wij, goed om historisch besef te oefenen en ook enkele decennia terug te gaan. Het is namelijk ook te verdedigen dat de verschuiving in het denken over burgerschap reeds eerder is ingezet: al in de jaren tachtig. Zo was burgerschap – overeenkomstig het idee van de socioloog Marshall⁸ – tot aan de jaren zeventig nog vooral een kwestie van emancipatie: van het realiseren van een ‘volwaardig burgerschap’ voor eenieder (binnen de staat) op de drie gebieden: civiel, politiek en sociaal.⁹ Een dergelijke conceptie van burgerschap, wordt ook regelmatig als ‘passief’ of ‘privaat’ burgerschap bestempeld. Dit door de sterke nadruk op individuele

⁷ Zie hierover bijvoorbeeld ook het lentenummer (2013) van de Christen Democratische Verkenningen met als thema ‘Het appel op de vitale samenleving’.

⁸ De Engelse socioloog T.H. Marshall wordt doorgaans beschouwd als grondlegger van de naoorlogse (westerse) burgerschapsdiscussie, en op het burgerschapsbegrip zoals hij dat uiteen heeft gezet wordt nog regelmatig teruggerepen (zie bijvoorbeeld Bellamy, 2008; Bulmer & Rees, 1996; Hortulanus, 2002; Kymlicka & Norman, 1995; Steyaert, Bodd & Linders, 2005). In zijn lezing ‘Citizenship and Social Class’ in 1949 (Marshall & Bottomore, 1950/1992) introduceerde hij zijn burgerschapstheorie, gekoppeld aan het idee van de naoorlogse verzorgingsstaat.

⁹ Verdere ontwikkeling van deze drie gebieden geschiedde daarna onder de noemers van rechtstaat, democratie en verzorgingsstaat.

burgerrechten en op burgerschap als formeel juridische status én door de geringe aandacht voor burgerplichten en burgerschap als actieve participatie.

Aan het eind van de jaren zeventig ontstond langzaam maar zeker een (breed gedragen) overtuiging dat democratie, rechtsstaat en verzorgingsstaat werden overvraagd door enerzijds steeds mondiger wordende burgers, en anderzijds bedrijven die graag verlost wilden worden van de knellende overheidsregels (in onder meer de sociale zekerheid) (Van Gunsteren, 1998). De verzorgingsstaat stuitte op haar grenzen, aldus Van Gunsteren (1992, 1998), en de (deels onbewuste) aannames uit eerder decennia – zijnde: een constante economische groei en een daarmee gelijk oplopende groei aan rechten en sociale bescherming – hielden geen stand (zie ook Vrooman *et al.*, 2012).

Ook was er in die tijd een toenemende kritiek waar te nemen op de verregaande ‘verstatelijking’ van het maatschappelijk middenveld. Verantwoordelijkheid en initiatief waren destijds verschoven van het maatschappelijk middenveld naar de overheid, gestuurd door de bureaucratie en in de uitvoering door de professionals, zo stelt Tonkens (2009b). De verzorgingsstaat werkte – aldus ‘nieuw rechts’ ten tijde van Reagan en Thatcher – passiviteit in de hand, juist ook bij de reeds achtergestelde groepen. Ook werd met het ‘passieve’ begrip van burgerschap onderschat hoe belangrijk deelname aan de samenleving – en ook het vervullen van plichten jegens die samenleving – is om ook echt een *full member* of society te zijn, aldus nieuw rechts (zie ook Kymlicka & Norman, 1995). In Nederland pleitte onder meer de CDA-er Elco Brinkman als minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1982-1989) voor een ‘zorgzame samenleving’, een samenleving waarin niet de overheid voor mensen zorgt, maar waarin mensen voor elkaar zorgen. Dat was een opmerkelijk geluid, komend van een ministerie dat in het centrum van de verzorgingsstaat stond.

Kortom, er ontstond reeds in de jaren tachtig een eerste verschuiving in het denken over burgerschap. Waar het tot de jaren zeventig nog met name ging over het *verkrijgen* van burgerschap, verschoof het accent naar de vraag wat een *wenselijke vorm* van burgerschap is. Waar eerst de nadruk in de burgerschapsdiscussie vooral lag op burgerschap als juridische status, kwam nu burgerschap als ‘goed gedrag’ sterker in beeld. Waar de discussie rondom burgerschap de decennia daarvoor vooral ging over de *rechten*, werd de discussie nu verschoven naar de *plichten*. En waar het eerst vooral ging over *passief burgerschap* kwam nu ook *actief burgerschap* in beeld.

Recente beleidsaandacht

In de zoektocht naar een ‘nieuwe balans’ tussen overheid en burger is de term ‘eigen verantwoordelijkheid’ een veelgebruikte (zie ook Vrooman *et al.*, 2012). Hoewel het bevorderen van eigen verantwoordelijkheid niet voor het eerst op de politieke en bestuurlijke agenda staat, heeft het in het achterliggende decennium wel meer betekenis gekregen, zo stelt het SCP in haar laatste Sociaal en Cultureel Rapport (Vrooman *et al.*, 2012, p. 11). Meer eigen verantwoordelijkheid zou hierbij vanuit de politiek vaak gepresenteerd worden als een remedie voor twee grote maatschappelijke vraagstukken: enerzijds de crisis van de verzorgingsstaat en anderzijds de ervaren vervaging van normen en waarden. In het beleid wordt ‘eigen verantwoordelijkheid’ dan wel op uiteenlopende manieren gebruikt. Ossewaarde (2007) onderscheidt vier betekenissen van deze term in het beleid: eigen verantwoordelijkheid als ‘vermogen’, als ‘aansprakelijkheid’, als ‘taak’ en als ‘deugd’. Deze betekenissen lopen vaak door elkaar heen zo

constateert Ossewaarde – met als gevolg: spraakverwarring en uiteindelijk onduidelijkheid over de precieze betekenis.

Met de term actief burgerschap is iets soortgelijks aan de hand. Ook dit begrip wordt op diverse wijzen beleidsmatig (en dus normatief) ingezet en roept verschillende associaties op. En ook hiervan verwachten beleidsmakers en bestuurders veel in termen van het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Zo stelt Tonkens dat actief burgerschap als oplossing wordt gezien voor vier grote maatschappelijke vraagstukken: een gebrek aan sociale cohesie; consumentistisch en asociaal gedrag; sociale uitsluiting; en de kloof tussen burgers en bestuur (Tonkens, 2008, p. 5). De begrippen actief burgerschap en eigen verantwoordelijkheid liggen beleidsinhoudelijk erg dicht tegen elkaar aan en betekenen regelmatig ook simpelweg hetzelfde. De oproep in veel beleidsdomeinen tot meer ‘actief burgerschap’ is regelmatig ook de oproep tot het nemen van meer ‘eigen verantwoordelijkheid’ (zie ook de vorige paragraaf).

Beide begrippen hebben desalniettemin niet geheel dezelfde gevoelswaarde. ‘Eigen verantwoordelijkheid’ richt onze aandacht in eerste instantie op de verantwoordelijkheidsverdeling tussen burger en overheid – doorgaans gaat het dan om meer verantwoordelijkheid voor de burger en minder voor de overheid, en het begrip past doorgaans in een (neo)liberaal vertoog. Het begrip ‘actief burgerschap’ richt onze aandacht meer op een (actieve) houding en verantwoordelijkheid in relatie tot de publieke zaak of de ander(e burgers),¹⁰ en past daarmee ook (of wellicht vooral) in meer communikatistische en neorepublikeinse vertogen.

Als we nader kijken naar de beleidsaandacht voor actief burgerschap, constateert het Sociaal en Cultureel Planbureau dat de Haagse overheid het laatste decennium met hernieuwde kracht inzet op burgerparticipatie en (informele) burgerinitiatieven in de directe (leef)omgeving van de burgers (Dekker *et al.*, 2007, p. 86). Enkele beleidsvoorbeelden uit de afgelopen jaren zijn de Wet Maatschappelijke Ondersteuning en het project In Actie Met Burgers! van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in samenwerking met de VNG. Er zou meer aandacht en ruimte moeten komen voor (eigen) burgerinitiatief, zo is een belangrijke achterliggende gedachte bij het beleid. Maar ook in eerdere jaren is hierop – onder verschillende noemers in diverse beleidsprogramma’s – ingezet. Bijvoorbeeld in de jaren tachtig met het Sociale vernieuwingsbeleid.¹¹ Ook in het Grotestedenbeleid, dat vanaf de jaren negentig van start ging zat een sterke component van maatschappelijke participatie en activering; onder meer van achterstandsgroepen, kwetsbare groepen en nieuwkomers.¹²

Maar de beleidsaandacht voor (het stimuleren van) burgerinitiatief ‘van onderop’ is de laatste jaren nóg steviger opgekomen als beleidsuitgangspunt – en wel op reeks van gebieden: sociaal (bijvoorbeeld informele zorg, initiatieven op het gebied van so-

¹⁰ “Burgerschap verwijst naar het vermogen en de bereidheid om zich op één of meer gebieden van het maatschappelijk leven in te zetten voor de publieke zaak”, aldus Van den Brink (2007, p. 188).

¹¹ Destijds lag daar (ook al) het idee aan ten grondslag dat de verzorgingsstaat te ver aan het doorschieten was, en dat er een ‘nieuw evenwicht’ gevonden diende te worden tussen de rechten en plichten van burgers en die van de overheden. In die periode werd ook al op plaatsen geëxperimenteerd met vergroten van bewonersbetrokkenheid bij hun eigen leefomgeving (Kensen, 1999).

¹² In het programma Onze Buurt aan Zet – dat liep van 2001 tot en met 2004 in het kader van het Grotestedenbeleid – werden bewoners uitgenodigd zelf ideeën voor de verbetering van hun buurt uit te voeren (zie ook Van der Graaf, Nieborg, Oudenampsen & Wentink, 2006).

ciale cohesie)¹³, fysiek-ruimtelijk (bijvoorbeeld buurtbeheer, particulier opdrachtgeverschap), ecologisch (bijvoorbeeld bewonersgroepen die zelf energiebesparende maatregelen nemen), economisch (bijvoorbeeld microkredietverlening, *crowdsourcing* en andere manieren om sociaal ondernemerschap aan te blazen). Vanaf 2005 heeft het WRR-rapport 'Vertrouwen in de buurt' (2005), waarin een lans wordt gebroken voor de inzet van (de kracht van) bewoners in en voor hun directe leefomgeving, veel beleidsmakers ook nog verder in die lijn van denken geïnspireerd. De Boer en Van der Lans (2011) spreken in dit verband van 'burgerkracht'.

Vaak worden dergelijke vormen van informeel burgerinitiatief meer generiek aangeduid met het begrip 'derde generatie burgerparticipatie' (Lenos *et al.*, 2006; Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2008; Van der Heijden *et al.*, 2007), of 'doe-democratie' (Van de Wijdeven & Hendriks, 2010; Van de Wijdeven, 2012; WRR, 2012).

'Derde generatie' burgerparticipatie

In het beleid rondom burgerparticipatie worden vaak drie 'generaties' onderscheiden. Deze drie generaties zijn voor het eerst als zodanig onderscheiden door Lenos, Sturm en Vis (2006). De generaties dienen niet te worden opgevat als benaderingen die elkaar in de loop der jaren vervangen, maar veeleer als een verdere 'uitbouw' en doorontwikkeling van directe burgerparticipatie, zo stellen de auteurs. De drie generaties bestaan dus *naast* elkaar; er is door de jaren heen steeds een generatie 'bijgekomen' (zoals generaties in een familie zich ook naast elkaar kunnen manifesteren).

Lenos *et al.* beschouwen inspraak in besluitvormingsprocedures, zoals in de jaren zeventig door de steeds mondiger wordende burgerij afgedwongen, als de *eerste* generatie burgerparticipatie. In de jaren negentig krijgen burgers – via vormen van coproductie en 'interactief beleid' – de mogelijkheid om in nog eerdere beleidsfasen te participeren.¹⁴ Dit noemen Lenos *et al.* de *tweede* generatie burgerparticipatie. In deze tweede generatie blijft het evenwel de overheid die bepaalt bij welke onderwerpen burgers aan de ontwerptafel mogen plaatsnemen en in welke rol (of op welke 'trede van de participatieladder'). Sinds begin deze eeuw is er een toegenomen beleidsaandacht voor de *derde* generatie burgerparticipatie zichtbaar: de informele burgerinitiatieven. Bij deze derde generatie participatie draait in principe de verhouding tussen overheid en burgers om: de *civil society* initieert, de overheid participeert. Burgers bepalen waarvoor zij zich in het publieke domein willen inzetten en zouden daarmee inhoudelijk leidend zijn op diverse terreinen waar het openbaar bestuur gewoonlijk de lijnen uitzet. Uitgangspunt bij derde generatie participatie zou moeten zijn dat burgers leidend zijn op de *inhoud*, maar ook in het *proces*: burgers die een idee hebben voeren dit vervolgens ook grotendeels zelf (samen met andere burgers) uit. We gebruiken overigens met opzet de woorden 'zou moeten zijn', omdat het idee van derde generatie participatie waarbij de overheid 'ruimte laat' en 'faciliteert' in de uitvoeringspraktijk notoir lastig blijkt te zijn.¹⁵

¹³ Zie hiervoor bijvoorbeeld: Steyeart en Kwekkeboom (2012).

¹⁴ Dit naar aanleiding van het veelgehoorde bezwaar dat burgers te laat in het proces van de beleidsvoorbereiding worden betrokken en dan alleen nog hun reactie kunnen geven op al (te) ver uitgewerkte beleidsvoornemens.

¹⁵ Of zoals toenmalig minister Donner in zijn brief aan de Tweede Kamer over de wijkenaanpak (januari 2011) schreef: "Meer – en meer diverse – bewoners zijn de afgelopen periode gaan participeren in de ontwikkeling van de eigen wijk. Tegelijkertijd leren we dat het niet altijd gemakkelijk is voor bestuurders en professionals om burgers de ruimte te geven."

Bij de derde generatie burgerparticipatie gaat het primair om informeel burgerinitiatief; het gaat niet zozeer om formeel burgerinitiatief, waarbij burgers met voldoende handtekeningen een thema op de (landelijke of lokale) politieke agenda kunnen plaatsen, om daarmee een beslissing via de representatieve of directe democratie te kunnen afdwingen. In de internationale literatuur over referenda heeft 'citizen initiative' doorgaans deze 'formele' betekenis. In de Nederlandse literatuur (waar 'burgerinitiatief' in formele zin relatief weinig in de melk te brokkelen heeft) gaat het in de regel om burgerinitiatieven zoals hierboven geschetst, waarbij burgers zelf concrete initiatieven opstarten waarmee ze een bijdrage willen leveren aan zaken die hen aan het hart gaan in het publieke domein. Denk aan het opknappen van en speeltuin, het geven van taalles aan buurtgenoten, onderhouden van groen et cetera.

Tabel 1: Drie generaties burgerparticipatie. Bron: Lenos *et al.* (2006)

	Vorm van burgerparticipatie	Periode
1e generatie	Inspraak Door mondige burgers afgedwongen mogelijkheid te reageren op beleid gemaakt door de overheid. Is vervolgens wettelijk vastgelegd recht geworden.	Jaren 70 tot nu toe
2 ^e generatie	Interactieve beleidsvorming en coproductie Burgers krijgen in vroege fase gelegenheid het beleid mede vorm te geven.	Begin jaren 90 tot nu toe
3 ^e generatie	Burgerinitiatief, eigen verantwoordelijkheid en faciliterende overheid Burgers nemen zelf het heft in handen (zelforganisatie). Hun aanpak is er een van onderop: ze hebben een idee en voeren dit zelf uit.	Begin van deze eeuw tot nu toe

Doe-democratie

Dergelijke uitingen van actief burgerschap zijn door Van de Wijdeven en Hendriks (2010) ook wel actief burgerschap in de *doe-democratie* genoemd. Deze term is in 2010 geïntroduceerd en verwijst naar de dominante *modus operandi* van veel van deze actieve burgers; namelijk: een bijdrage willen leveren aan de publieke zaak door concrete activiteiten, door concreet 'doen'. Daarnaast ontstaat met het concept van de doe-democratie ook aandacht voor 'doen' als een vorm van (mee) bepalen – ook al wordt de beslissing zeker niet altijd schriftelijk gecodificeerd in de vorm van bijvoorbeeld een beschikking, contract of beleidsnotitie. Aan de drie door Elster (1998, p. 5) onderscheiden wijzen waarop in het publieke domein tot afstemming wordt gekomen – stemmen, delibereren en onderhandelen – voegt de doe-democratie er dus een vierde toe: 'doen' (Van de Wijdeven, 2012; Van de Wijdeven & Hendriks, 2009). Door te dóen, door met hun activiteiten en initiatieven richting te geven aan een in hun ogen betere samenleving, beïnvloeden burgers ook het publieke domein en laten ze zien waar ze staan.¹⁶

¹⁶ Dat wil overigens niet zeggen dat er helemaal niet overlegd wordt. Er wordt wel degelijk gepraat rondom de actie; er wordt gereflecteerd, afgewogen, gediscussieerd en gerelateerd, maar dit heeft doorgaans een lichte en informele vorm. In de praktijk zie je overigens wel mengvormen, bij bijvoorbeeld het werken met buurtbudgetten, waar doen gecombineerd wordt met wat formele vormen van overleg of stemmen (zie over buurtbudgetten ook Luning, 2009)

De huidige waardering vanuit de overheid voor het informele ('derde generatie') burgerinitiatief, is in zekere zin een *herwaardering*, zo stelt Verhoeven (2010). Burgerinitiatief kent in Nederland een stevige traditie, maar vond eerder bijvoorbeeld plaats onder de noemer 'particulier initiatief' (zie Hoogenboom, 2011; Kennedy, 2009; Van Dixhoorn, 2005). Er is veeleer sprake van een herijking van de relatie overheid-markt-burger dan van een totaal nieuw fenomeen (Tonkens, 2009b).

MAATSCHAPPIJ

Naast een blik op de beleidsveranderingen is het goed om in dit eerste deel van de literatuurstudie ook stil te staan bij de algemene trends in de Nederlandse samenleving in relatie tot actief burgerschap. Vertrouwen op de inzet van burgers is mooi, maar hoe groot is eigenlijk het maatschappelijk potentieel voor burgerinitiatieven? Hoe is het gesteld met de vrijwillige inzet van de Nederlander? Wat vertellen de cijfers ons in dit opzicht en wat vinden burgers zélf eigenlijk van het idee 'eigen verantwoordelijkheid'?

Vrijwillige inzet

Om te beginnen is het goed om te constateren dat Nederland een rijke traditie heeft als het gaat om burgerinitiatief en vrijwilligerswerk¹⁷. Deze was vlak na de Tweede Wereldoorlog vooral in verzuilde netwerken georganiseerd (Dekker *et al.*, p. 67). Vanaf de jaren zestig is de zuilenstructuur echter langzaam afgebroken en is de Nederlandse bevolking ook wat 'verenigingsmoe' geworden. Traditionele ledenorganisaties kregen steeds meer concurrentie van zowel plaatselijk gerichte groepen, als van organisaties die zich inzetten voor de rechten van bepaalde groepen in de maatschappij (bijvoorbeeld rechten van vrouwen of van minderheden).¹⁸ Maar opvallend is dat het *totaal* aantal leden en/of donateurs dat is aangesloten bij maatschappelijke organisaties al die jaren redelijk constant is gebleven. In vergelijking met vele andere westerse landen doet Nederland het wat betreft het aantal vrijwilligers en lidmaatschap van een vereniging erg goed: samen met de Scandinavische landen staat Nederland vaak boven in de ranglijst van vrijwillige inzet (Dekker *et al.*, 2007, p. 69; Van Houwelingen *et al.*, 2011).¹⁹

Een kanttekening is echter wel op zijn plaats. Dat Nederlanders – relatief – massaal zijn aangesloten bij organisaties, betekent namelijk niet dat ze ook per definitie erg ac-

¹⁷ De definitie die het SCP hanteert voor vrijwilligerswerk is: 'werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving' (Dekker & De Hart, 2009, p. 17)

¹⁸ Wat de grote ledenorganisaties betreft is er vanaf de jaren tachtig een grote leegloop te zien bij vooral politieke partijen (halvering), vrouwenorganisaties (-57%) en kerken (-29%). Organisaties op terreinen van natuur en milieu (+444%), internationale hulp (+83%) en consumentenorganisaties (+89%) groeien daarentegen stevig.

¹⁹ Over de precieze vrijwilligerscijfers is overigens discussie. Enkele onderzoeken laten zien dat het vrijwilligerswerk – in georganiseerd verband – relatief iets terugloopt; van 45% van de Nederlanders van 18 jaar en ouder in 1980 tot 37% in 2004 (Van den Berg & De Hart, 2008). Ook lijkt het percentage burgers dat bij een enkele maatschappelijke organisatie is aangesloten sinds de jaren negentig steeds iets toegenomen. Daartegenover staan ook analyses die ronduit optimistisch zijn en een toename laten zien in het georganiseerd vrijwilligerswerk van de Nederlander van 34% in 1990 tot 45% in 2008 (Van Ingen, Halman & Dekker, 2012, p. 219) of een stabiel aandeel hebben van rond de 60% (CBS- Statline).

tief zijn in die organisaties (Van den Berg & De Hart, 2008, p. 11). Naar verhouding daalt het aandeel actieve leden en vrijwilligers en stijgt het aandeel passieve leden en donateurs. En waar de traditionele verzuilde organisaties sterk waren in het verbinden van lokale en nationale initiatieven en regelmatig verschillende sociale klassen 'doorsneden', worden de nieuwe maatschappelijke organisaties juist gekenmerkt door meer anonieme vormen van betrokkenheid en worden deze doorgaans georganiseerd en gecoördineerd door professionals, zo stelt het Sociaal en Cultureel Planbureau. Uit onderzoeken bij vrijwilligersorganisaties blijkt dat twee op de vijf organisaties kampt met een tekort aan vrijwilligers, en dat gemiddeld de helft van de organisaties in allerlei sectoren problemen heeft met het werven van vrijwilligers voor bestuursfuncties (Dekker *et al.*, 2007, p. 70). Zo lijkt er – onder de ogenschijnlijk stabiele oppervlakte – toch een zekere erosie van het traditionele (geïnstitutionaliseerde) vrijwilligerswerk gaande te zijn.

Brede maatschappelijke veranderingen

Diverse studies noemen maatschappelijke trends tegen het licht waarvan we bovenstaande bewegingen kunnen begrijpen. De samenleving is veranderd, zoveel is duidelijk, en om dat te duiden worden diverse metaforen geïntroduceerd. De WRR (2012) spreekt over de 'vernetwerkte samenleving', Boutellier (2011) spreekt over de 'improvisatiemaatschappij', en het Planbureau voor de Leefomgeving (Hajer, 2011) heeft het over de 'energieke samenleving'. De woorden zijn anders, maar ze verwijzen allemaal naar een samenleving die dynamisch (of zo u wilt: onvoorspelbaar) is, waar veel verbanden gelegd kunnen worden (en ook daadwerkelijk wórdén gelegd) en waar creativiteit is (en kracht om te creëren).

De maatschappelijk trends die onder dergelijke beelden van de hedendaagse samenleving liggen, zijn veelvoudig en veelvormig als we de literatuur trachten te overzien. De WRR noemt 'maatschappelijke verdichting' en 'versnelling'. Van Gunsteren (1994) spreekt over pluralisering. Ook is er globalisering (Friedman, 2005; Dekker, 2002) en fragmentering (Frissen, 1996). Het SCP spreekt over de 'vijf i's': internationalisering, individualisering, informalisering, intensivering en informatisering (Dekker *et al.*, 2007, p. 69). Met name de individualiserings- en informaliseringstrend komt in veel (sociologische) literatuur terug (zie o.a. Duyvendak & Hurenkamp, 2004; Van den Berg *et al.*, 2011; Dekker & De Hart, 2009; Schnabel, 1999). Nederlanders – en dan vooral jongeren – willen vandaag de dag individuele(re) keuzes maken. En deze zijn niet altijd te combineren met actief lidmaatschap van een vrijwilligersorganisatie die nog stamt uit een tijdperk en een traditie waarin niet het individu, maar de groep of de organisatie op de eerste plaats kwam, stellen Dekker, De Hart en Van den Berg (2004). Daarnaast worden de traditionele 'oudere' typen van relaties, die vooral formeel en verticaal waren, steeds informeler en horizontaler.

Het SCP heeft een toekomstverkenning uitgevoerd naar vrijwillige inzet, en er lijkt zich een verschuiving aan te dienen voor wat betreft de binding met organisaties en instituties die zich als volgt (ideaaltypisch) laat samenvatten (uit: Dekker & De Hart, 2009):

Tabel 2: Betrokkenheid in verleden en toekomst: individualisering en informalisering (Bron: scp)

traditionele betrokkenheid (het traditionele lid)	betrokkenheid in de toekomst (de moderne sympathisant/deelnemer)
ideologische motivatie, vorm belangrijk, voorschriften	pragmatisch, vanuit concrete ervaring, gevoel / geraakt worden belangrijk (<i>more caught than taught</i>)
‘van de wieg tot het graf’	biografische Passung belangrijk
intrinsiek en vanzelfsprekend	zoekgedrag, periodieke kosten-batenanalyse
genormeerd en verplicht	autonoom en vrijwillig
externe autoriteit, volgens sjablonen van een specifieke traditie (clubgevoel)	‘zelfontdekkend leren’, geloofwaardigheid verbonden met aansprekende personen
dualistisch, binnenwereld-buitenwereld	poreuze grenzen, openheid, pluralistisch
monocultuur, vaste rollen	meerdere keuzes, flexibele rollen
in groepsverband	individueel georiënteerd
statisch, herhaling, regelmatige participatie	dynamisch, ad hoc, in bijzondere situaties
vaste plaats, fysiek aanwezig/bereikbaar	mobiel, virtueel aanwezig/bereikbaar
fundament van leefstijl, bron van solidariteit	een faciliteit voor leefstijl, ‘billboardfunctie’
zo veel mogelijk met zijn allen	in kleine (sub) groepjes
landelijk-centralistisch, formele structuur, hiërarchisch van opbouw (met lokale vertakkingen)	lokaal georiënteerd, informele circuits belangrijk, afgestemd op plaatselijke netwerken en media

Kansen en bedreigingen

De Toekomstverkenning Vrijwillige Inzet van het SCP (Dekker *et al.*, 2007)²⁰ noemt enkele concrete maatschappelijke ontwikkelingen die een directe kans dan wel bedreiging vormen voor vrijwillige inzet. Zo ziet het SCP onder meer het stijgende opleidingsniveau als een duidelijke kans voor met name het vervullen van bestuursfuncties in het vrijwilligerswerk. Ook de verbreiding van het postmaterialisme (zie Inglehart, 1997) wordt als een kans gezien; door een hoger welstandsniveau en aanwezigheid van maatschappelijke voorzieningen verruimt de blik voor immateriële zaken en daarmee voor nieuwe vormen van maatschappelijke inzet. Dit is ook in lijn met wat Van den Brink *et al.* (2012) constateren (Van den Brink, 2012; Van Ingen *et al.*, 2012). Als bedreiging wordt genoemd de afname van vrije tijd in de relatief drukke leeftijdsperiode van 25 tot 50 jaar, waardoor een verschuiving naar minder tijdsintensief ‘gicro-activisme’ zal plaatsvinden. Ook is de ontkerkelijking een aanslag op het vrijwilligersaanbod, zo stelt het SCP: velen zijn of waren in dit verband actief, maar dat aantal loopt flink terug. Bovendien komen er steeds meer andere leuke en interessante mogelijkheden van tijdverdrijf bij, er is een groeiende ‘leisuremarkt’ met vertier en vermaak voor de vrije uren.

²⁰ Dekker, P., J. de Hart & L. Faulk (2007), Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 12.

Trends in actief burgerschap

Specifiek kijkend naar uitingen van actief burgerschap, lichten we er twee trends uit die in de literatuur worden genoemd in relatie tot de overheid. Als eerste komt terug dat burgers steeds meer betrokken zijn vanuit een 'doe-het-zelf'-houding (i.p.v. 'laten doen' door de instanties) (Dekker *et al.*, 2004, p. 196; Van der Steen & Van Twist, 2008; Bang & Sorensen, 1999). Daarnaast signaleren diverse auteurs dat burgers zich vaak gedragen als 'mondige monitoren' van politiek en bestuur (Schudson, 1999; Van den Brink, 2002; Verhoeven, 2009).

Burgers worden meer en meer politieke doe-het-zelvers of 'bricoleurs' die reageren op problemen die zij in hun nabijheid ervaren en die ze proberen op te lossen. Dit doen ze overigens op een meer 'ad hoc' wijze dan vroeger het geval was: je bent niet meer 'vrijwilliger voor het leven', maar zet je eerder tijdelijk in op zaken die in jouw (leef)omgeving spelen. In deze trend raken sociaal en politiek burgerschap overigens regelmatig vermengd: burgers proberen een maatschappelijk probleem aan te pakken en komen hierdoor vervolgens in contact met bestuurders. In deze 'gemengde vormen' is het vaak moeilijk om aan te geven waar sociaal burgerschap eindigt en politiek burgerschap begint. Voor deze vormen van burgerschap introduceert Verhoeven de term 'alledaags politiek burgerschap' (Verhoeven, 2006) – Sampson *et al.* (2005) spreken over *blended social action*.

Daarnaast gedragen burgers zich steeds vaker als een soort toezichhouders op politieke besluitvorming; ze houden op afstand 'de boel in de gaten'. In de meeste gevallen bemoeien burgers zich nergens mee, maar ze grijpen in als ze het idee krijgen dat er iets gebeurt waarmee ze het niet eens zijn, of waarvan ze om een andere reden vinden dat ze moeten ingrijpen. Schudson (1999) noemt dit de '*monitoring citizen*'. Verhoeven omschrijft het als de burger die op *stand by* staat, maar voegt daar wel aan toe dat ongeveer een kwart van de bevolking de politiek niet of nauwelijks lijkt te volgen, en dus eigenlijk 'offline' is (Verhoeven, 2009, p. 62).²¹

Wat vinden burgers zelf?

Wat burgers zélf vinden van het idee van 'eigen verantwoordelijkheid' heeft het SCP onderzocht in 2011 (Dekker & Den Ridder, 2011, p: 21-40). En dit beeld strookt heel aardig met bovenstaande twee trends in burgerschap. Namelijk: enerzijds zijn burgers in principe wel bereid om zaken zelf op te pakken en hun 'eigen verantwoordelijkheid' te nemen.²² Maar: ze staan tegelijkertijd kritisch tegenover de overheid. Meer specifiek: dat je voor jezelf zorgt en verantwoordelijkheid neemt voor je (directe) omgeving wordt breed onderschreven door de Nederlandse burgers, maar dat verantwoordelijkheden van de overheid naar de burger worden verschoven is iets waar de Neder-

²¹ Deze trend van het op afstand monitoren, maar op (in de ogen van de burger) gepaste momenten ingrijpen, hangt samen met de door anderen gesignaleerde trend van de steeds mondiger wordende burger (Van den Brink, 2002). De mondige burger is geneigd om tegenspel te bieden tegen beslissingen van gezagsdragers en is hierin ook vaak heel gedreven en bedreven (niet altijd tot vreugde van het openbaar bestuur). Dit is een brede internationaal zichtbare trend, en Inglehart voorspelt dat op termijn alle geïndustrialiseerde landen hiermee te maken zullen krijgen. Burgers "*[are] less amenable to doing as they are told, and more adept at telling their governments what to do*" (Inglehart, 1997).

²² De thema's (ouderen)zorg en onderwijs horen zeker bij de overheid, zo is de mening van de Nederlandse burger. Kinderopvang zou juist meer de verantwoordelijkheid van de ouders moeten worden. Wat betreft de buurtvoorzieningen zou juist weer de gemeente moeten beslissen.

landse burger het niet zonder meer mee eens is. Een meerderheid van de ondervraagden vindt dat zij momenteel ook al veel dóet en veel verantwoordelijkheden néemt. En de overheid is niet de meest geloofwaardige partij die een appel op de burger kan doen: zij laat zelf namelijk ook (te veel) steken vallen aldus 'de' Nederlander.

De Nederlandse burgers zelf kunnen overigens niet zo veel met het burgerschapsdiscours waarin wordt gesproken over liberaal, communitaristische en republikeins burgerschap, zo stellen Hurenkamp, Tonkens en Duyvendak (2006, p. 39). Die termen sluiten in ieder geval niet aan bij de belevingswereld van de Nederlandse burger.²³ Als de Nederlandse burger al een beeld heeft bij de term burgerschap, dan is dat vooral een sociaal beeld. Veel Nederlanders vatten 'goed burgerschap' toch vooral op als sociaal en fatsoenlijk burgerschap. Het gaat dan om sociaal gedrag en verantwoordelijkheid tonen tegenover medeburgers, en bijvoorbeeld om het verlenen van burenhulp, zorg, of het netjes houden van de straat (Dekker, 2005; Hurenkamp & Tonkens, 2008). Stemmen bij verkiezingen hoort er eventueel ook nog bij, maar politiek actief zijn in maatschappelijke organisaties, zijn geen zaken waar de Nederlander het eerst aan denkt bij 'goed burgerschap' (Dekker, 2005). Hoewel burgers dit niet zelf in die termen benoemen, is het beeld dat de Nederlandse burgers van burgerschap hebben eerder communitaristisch dan republikeins.²⁴

Hurenkamp en Tonkens (2011) onderscheiden op basis van gesprekken over burgerschap met burgers zélf overigens grofweg drie typen/groepen burgers: de 'neorepublikeinen', de 'emancipatiecommunitaristen' en de 'lijdelijke liberalen'. De onderzoekers hebben (via focusgroepen) gekeken naar 'wijzen waarop burgers hun voorwaarden voor verwantschap met de publieke zaak tot uitdrukking brengen'; waarbij drie manieren van redeneren konden worden onderscheiden. De emancipatiecommunitaristen hebben oog voor zorgzaamheid, en het zijn vooral mensen die van 'doen' houden. De neorepublikeinen zijn mensen die vooral van praten houden. De 'lijdelijke liberalen' willen vooral met rust gelaten worden.

VEELVORMIGHEID EN VEELKLEURIGHEID

We zagen dat de 'traditionele' uitingen van betrokkenheid in het verzuilde, en intensieve groepsgebonden vrijwilligerswerk aan erosie onderhevig zijn. Maar: er ontstaan nieuwe vormen van burgerbetrokkenheid in het publieke domein, zo signaleren veel auteurs. Vaak worden deze gesignaleerd als 'lichte gemeenschappen' of 'informeel burgerinitiatief', waarin connecties lossen, opener en informeler en van kortere duur zijn (Dekker & De Hart, 2009, p.18).²⁵

"(...) met de individualisering van banden kwamen de lichte gemeenschappen van burgers die met drie of twaalf vrijwilligers thuis vergaderen, zo nu en dan,

²³ "De burgerschapsnoties in de bevolking zijn zelfs bij benadering geen afspiegeling van de burgerschapsconcepties in de politiek-filosofische discussies", zo constateren Dekker en De Hart (2002, p. 33)

²⁴ Het is wellicht ook niet vreemd dat de Nederlanders weinig kunnen met het burgerschapsbegrip; in de Nederlandse politieke traditie en bijvoorbeeld ook in het onderwijs is deze term niet veel gebruikt. Dit lijkt overigens iets te veranderen. In politiek en beleid is de term burgerschap de laatste jaren aan een opmars bezig (zie Hurenkamp & Tonkens, 2008). En de Nederlandse scholen voor primair en voortgezet onderwijs zijn sinds 2006 wettelijk verplicht om actief burgerschap en sociale integratie te bevorderen.

²⁵ Ook internationaal is dit te zien: Wuthnow (1998), Granovetter (1983).

zonder een al te duidelijke commandostructuur. Die zijn er in vele varianten, van comité's die strijden voor of tegen de drempels in hun straat, groepen die kleding of schoenen inzamelen voor een dorp ergens in de wereld, vrienden die een website onderhouden met tips om verstandig te kraken, kunstenaars die de buurt verlevendigen met muurschilderingen, tot burens die nachtwakersgroepen vormen en kennissen die een telefoonlijn onderhouden waar eenzame mensen naar toe kunnen bellen. Het zijn 'urban tribes' (Watters, 2004) of 'neo-tribes' (Maffesoli, 1996), gemeenschappen waarbij de keuzevrijheid van burgers om mee te doen een grote rol speelt." (Hurenkamp & Tonkens, 2011, p. 108).

"Het zijn er duizenden, maar misschien ook wel meer. Veel is er namelijk niet over bekend", zo stellen Hurenkamp *et al.* in 2006 (p. 7). De interesse – zowel bij beleidsmakers alsook bij onderzoekers – is de laatste jaren steviger getrokken naar dergelijke kleinschalige, lokale en veelal informele vormen van betrokkenheid. Inmiddels is er wel meer kennis ontwikkeld over de uitingsvormen van dergelijke initiatieven, de actieve burgers erin en de logica van opereren (Specht, 2012; Hurenkamp & Tonkens, 2011; Van de Wijdeven, 2012; Bakker *et al.*, 2011; Denters *et al.*, 2013; Van den Berg *et al.*, 2011). Het blijft echter wel lastig goed zicht te krijgen op dergelijke uitingsvormen. Het zijn er niet alleen veel, ze kennen ook veel organisatievormen en komen voor op veel thema's.²⁶ Dit is ook inherent aan het fenomeen: bewegingen die (grotendeels) van onderop, lokaal, ontstaan, hebben allen een eigen *couleur locale*, plaatselijke invulling en zijn vaak verbonden met de persoonlijke dynamiek van het leven van burgers (zie ook Denters *et al.*, 2013). Daarbovenop zijn burgers inventief en veranderen de organisatievormen ook relatief snel. Wat biedt de literatuur ons nog wat betreft overzichten en ordeningen die ons helpen bij het duiden van dergelijke informele burgerinitiatieven?

Typen burgerinitiatieven

Hurenkamp *et al.* (2006) maken een onderverdeling in vier typen burgerinitiatieven: lichte, netwerkende, coöperatieve en federatieve initiatieven. Bij de typologisering hebben de auteurs gekeken naar de mate van intern en extern contact. Naar gelang de mate waarin initiatiefnemers interne en externe contacten onderhouden, kunnen de vier verschillende typen burgerinitiatieven worden onderscheiden.

Onder *lichte* initiatieven verstaan de onderzoekers 'organisaties of initiatieven waar men zowel onderling als met de buitenwereld weinig contact onderhoudt'. Het gaat dan vaak om alerte, maar relatief solitair opererende burgers. Er is vaak weinig geld mee gemoeid en er wordt ook niet heel veel tijd aan besteed. In *netwerkende* initiatieven wordt onderling weinig contact onderhouden, maar is er wel veel samenwerking en contact met de overheid en met andere organisaties. Onderlinge samenwerking staat hier in het teken van het bereiken van doelen, zo stellen Hurenkamp *et al.* In de *coöperatieve* initiatieven heeft men onderling veel, maar met de buitenwereld juist weinig contact. Deze zijn vaak plaatsgebonden rondom festiviteiten in een wijk of rond een bepaalde groep (bijv. ouderen of migranten). Deze groepen doen weleens denken aan die uit de tijd van de verzuiling, aldus Hurenkamp en Tonkens (2011), waar men eerder de eigen groep opzocht dan zich mengde met andere groepen en de

²⁶ Een informatief overzicht in deze is ook Salverda en Van Dam (2008).

politiek met de grote P veelal aan de elite overliet. In *federatieve* initiatieven heeft men zowel onderling als met de buitenwereld veel contact. Deze initiatieven hebben doorgaans regelmatige bijeenkomsten, relatief duidelijk onderscheiden functies, identificeerbare verbindingen met de lokale overheid, met sociale organisaties in de omgeving en met bijvoorbeeld het plaatselijke gemeenschapscentrum, een kerk of moskee (Hurenkamp & Tonkens, 2011, p.113-114). Van de vier typen hebben deze initiatieven, in termen van Putnam (2000), het grootste potentieel in het opbouwen van zowel *bonding* als *bridging* sociaal kapitaal.

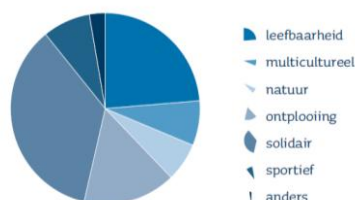
Tabel 3: 4 typen burgerinitiatieven (Hurenkamp *et al.*, 2006)

	Veel extern contact (verweven)	Weinig extern contact (zwevend)
Veel intern contact (hecht)	Federatieve initiatieven Opleiding: hoger dan gemiddeld	Coöperatieve initiatieven Opleiding: lager dan gemiddeld
Weinig intern contact (los)	Netwerkende initiatieven Opleiding: hoger dan gemiddeld	Lichte initiatieven Opleiding: lager dan gemiddeld

Maatschappelijke doelstellingen

Uit diezelfde studie van Hurenkamp *et al.* (2006) naar kleinschalige burgerinitiatieven blijkt dat de initiatiefnemers doorgaans wel degelijk een lokale of maatschappelijke kwestie aan de orde stellen met hun initiatief, maar dat de initiatieven vaak redelijk bescheiden zijn. De initiatieven zijn “*zeker niet hemelbestormend, revolutionair of veel-eisend*” (Hurenkamp *et al.*, 2006, p. 20). De meest genoemde doelstelling van de initiatieven zijn: leefbaarheid (onderhoud van de buurt, veiligheid) en solidariteit (zorg voor zwakkere groepen in de Nederlandse samenleving, veelal in de buurt of zorg voor groepen in ontwikkelingslanden), aldus Hurenkamp *et al.*

Figuur 1: De doelstellingen van burgerinitiatieven (Hurenkamp *et al.*, 2006)

Burgerschapstypen

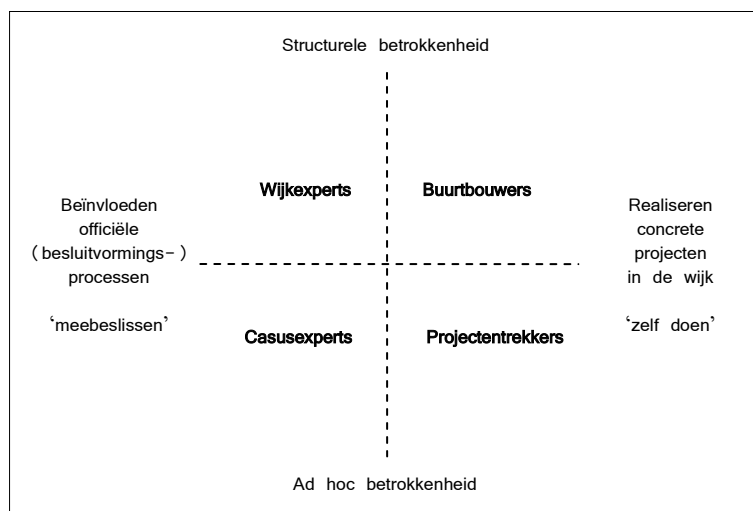
Van de Wijdeven (2012) heeft op zijn beurt gekeken naar de actieve burgers in stadsbuurten, en onderscheidt vier typen: de wijkexpert, de buurtbouwer, de casusexpert en de projectentrekker. De *buurtbouwer* combineert een focus op concreet handelen – op ‘doen’ – met structurele betrokkenheid over de jaren heen (soms ook in een vaste organisatievorm). De *projectentrekker* is ook georiënteerd op concreet handelen, maar werkt op een meer ad hoc, projectgebonden basis. Doorgaans werkt de projectentrekker binnen een project samen met bijvoorbeeld enkele burens en wanneer het project afgerond is verschuift de aandacht weer naar andere (privé) zaken.

De twee typen aan de linkerkant van de figuur – de *wijkexpert* en de *casusexpert* – zijn minder gericht op het ‘zelf doen’, op concreet handelen, dan de buurtbouwer en de projectentrekker. De wijkexpert en de casusexpert richten zich meer op de officiële instituties, op de besluitvormingsprocessen, -structuren en routines in de wijkontwikkeling, op de officiële politiek en de (gemeentelijke) bureaucratie. Ze oriënteren zich vooral op de in Nederland dominante polder- of consensusdemocratie, aangevuld met een vooral deliberatieve – op het woord, op beschikkingen, plannen en beleidsnotities gerichte – participatiedemocratie.

De *wijkexpert* combineert een focus op de officiële besluitvormingsprocessen met een (soms jarenlange) structurele betrokkenheid. De wijkexpert opereert doorgaans effectief in het onderhandelingsproces met institutionele actoren en richt zich op het bij de autoriteiten onder de aandacht brengen van het belang van de buurt. Hij/zij overlegt bijvoorbeeld periodiek met ambtenaren of medewerkers van de woningcorporatie over de stand van zaken in de wijk. Door de jaren heen heeft de wijkexpert veel kennis verzameld over de wijk en zijn ontwikkeling en hij/zij is regelmatig beter op de hoogte van politieke en bureaucratische procedures en routines dan de ambtenaren.

De *casusexpert* combineert een oriëntatie op de institutionele logica met een ad hoc betrokkenheid. Hij/zij focust op een specifiek onderwerp of probleem in de buurt. Dit kan bijvoorbeeld een ‘*not in my backyard*’-zaak zijn, waarbij de casusexpert samen met andere bu-

Figuur 2: Vier typen actief burgerschap in de wijk (Van de Wijdeven, 2012)

ren actie voert tegen de lokale autoriteiten. Maar we zien ook voorbeelden van burgers die zich verenigen en, al dan niet samen met professionals en ambtenaren, een plan maken voor (her)ontwikkeling van een gebied of een gebouw in hun buurt (Van de Wijdeven & Geurtz, 2009; Verhoeven, 2006). Casusexperts weten niet perse veel van de wijk, ze zijn primair geïnteresseerd in betrokkenheid bij een enkele zaak of een specifiek onderwerp dat hen aanspreekt (of irriteert).²⁷

²⁷ Het onderscheid tussen de linker- en rechterkant van de figuur – tussen ‘meebeslissen’ en ‘zelf doen’ – betreft overigens geen strikt en wederzijds uitsluitend onderscheid; in de praktijk van bewonersinitiatieven en bewonersparticipatie gaat het regelmatig om een combinatie. Maar: de mengvorm verschilt wel per type. Bij de typen aan de linkerkant – de wijk- en de casusexpert – gaat het veeleer om het beïnvloeden van de officiële (besluitvormings-)processen, terwijl het bij de buurtbouwer en de projectentrekker juist draait om het realiseren van concrete projecten in de wijk. Dat wil niet zeggen dat om projecten in de wijk te realiseren er niet ook institutionele processen beïnvloed dienen te worden, en dat rondom het meebeslissen in institutionele processen niet van alles ondernomen kan worden in de wijk. Maar: dat is – bekeken vanuit het type betrokkenheid – niet de dominante modus operandi.

In zekere zin bevinden alle vier de typen van actief burgerschap zich in relatieve zin boven in de participatiepiramide, waarbij de buurtbouwers en de wijkexperts te beschouwen zijn als de 'top' van de piramide. Het 'buurtbouwer-' of 'wijkexpertschap' vergt heel wat in termen van tijd én in termen van vaardigheden. Dat is niet iedereen gegeven. Deze actieve burgers zijn qua aantal dus niet de vaakst voorkomende burger-typen. Onder deze 'bovenlaag' bevindt zich een wat bredere groep burgers, die zich op een wat minder intensieve wijze in de wijkontwikkeling inzet. Je zou de projecten-trekkers en de casuexperts kunnen plaatsen in deze 'tweede laag' van de participatie-piramide in de wijk; zij zetten zich actief in, maar op een meer ad hoc basis dan de buurtbouwers en de wijkexperts.

Een ander onderscheid is van Vermeij, Van Houwelingen en De Hart (2012). Zij onderscheiden (1) initiatiefnemers, (2) ondersteuners (in de projecten van de initiatiefnemers) (zie ook Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2007) en (3) traditionele vrijwilligers (in bijvoorbeeld verenigingen en de kerk). Precieze, representatieve, cijfers over de actieve burgers zijn niet voor handen, maar op basis van de Sociaal Vitaal Platteland-monitor geven de auteurs een aardig beeld van in ieder geval in de kleine kernen (minder dan 3000 inwoners), waarbij het percentage initiatiefnemers rond de 20% ligt, het aantal ondersteuners rond de 35% en het traditionele vrijwilligerswerk rond de 50% (Vermeij *et al.*, 2012). Hierbij dient meteen te worden aangetekend dat dit een zeer positief beeld is, omdat dorpsbewoners relatief actief bij hun leefomgeving betrokken zijn.

Daarnaast zijn er rondom specifieke wijkaanpakken in den lande enkele gegevens beschikbaar over het aantal betrokkenen aldaar; dit geeft enigszins een indicatie over (doorgaans stedelijke(r) gebied). Zo is bijvoorbeeld uit een resultaatmeting uit 2006 (Teunissen, 2006) bekend dat in Deventer ongeveer acht procent van de inwoners op enigerlei wijze betrokken is bij de Deventer Wijkaanpak. In dit percentage zijn ook de bewoners die participeren op de verkiezingsavonden meegenomen.

Wat het voor handen cijfermateriaal op basis van enquêtes betreft, stellen onderzoekers van het SCP: *"Al met al bieden enquêtegegevens weinig bewijs voor een brede beweging van bewoners die zich de straat en de buurt toe-eigenen."* Dat her en der toch een opleving wordt gesignaleerd, zou te verklaren kunnen zijn vanuit een *selection bias* als gevolg van een overbelichting van *best practices* door onderzoekers, zo stellen Vermeij *et al.* (2012, p. 264). Maar het kan ook zijn dat er wel degelijk veranderingen plaatsvinden, maar dat die simpelweg niet goed zichtbaar zijn in het enquêteonderzoek, zo geven ze ook als een mogelijkheid. Veel *survey* onderzoek richt zich vooral op de *mate* van bewonersparticipatie. Terwijl dat er in de *vorm* en de *impact* natuurlijk veel aan de hand kan zijn dat door dat onderzoek niet wordt geregistreerd.

Hoogopgeleide actieven?

Een terugkerend thema bij burgerparticipatie is de relatieve oververtegenwoordiging van hoogopgeleide burgers – en doorgaans ook nog blank, man en van middelbare leeftijd (zie Verba *et al.*, 1995; Bovens & Wille, 2011; Denters *et al.*, 2013) Het beeld dat ontstaat wanneer niet zozeer gekeken wordt naar overlegsettings, maar naar het initiëren en uitvoeren van concrete doe-initiatieven is daarentegen wat gedifferentieerder zo lijkt het. De initiatieven in de doe-democratie laten een grotere variatie aan mensen zien (Van de Wijdeven, 2012) dan in de deliberatieve democratie.

Uit kwantitatief onderzoek in verschillende Enschedese wijken van Bakker, Denters en Klok (2011) blijkt onder meer dat burgers met een gemiddeld opleidingsniveau (en dus niet de hoogopgeleiden) relatief oververtegenwoordigd zijn bij buurtgerichte burgerinitiatieven in de doe-democratie. De hoger opgeleiden zijn, en dat is ook opvallend, zelfs zeer stevig ondervertegenwoordigd wanneer het gaat om collectieve actieve betrokkenheid in de buurt. Verder blijken bewoners met een stevig netwerk in de buurt (dus een stevig lokaal sociaal kapitaal) oververtegenwoordigd, evenals bewoners met een stevige buurtbinding door thuiswonende kinderen en door woninggeïngend. Verder lijkt er geen significant verschil te zijn tussen het aantal mannen en vrouwen dat actief is in de buurtgerichte burgerinitiatieven.

Ook het onderzoek van Tonkens en Verhoeven (2012) naar bewonersinitiatieven in Amsterdam laat zien dat de doe-democratie toch een andere (meer diverse) groep burgers lijkt aan te boren dan de 'deliberatieve democratie'. Vergeleken met participatievormen als inspraakavonden en interactief beleid bevinden zich onder de initiatiefnemers van bewonersinitiatieven meer vrouwen, lager opgeleiden, mensen met een laag inkomen, jongeren en nieuwe Nederlanders, zo concluderen de onderzoekers. Ook de bevindingen in Enschede met betrekking tot de buurtbinding en het buurtnetwerk worden overigens bevestigd in het Amsterdamse onderzoek.

Meer precies is de meerderheid van de initiatiefnemers in Amsterdam vrouw (61 procent), heeft de helft van de initiatiefnemers lager of middelbaar onderwijs gevolgd en is bijna de helft van de initiatiefnemers jonger dan vijftig jaar. De autochtone Amsterdammers zijn iets 'overgerepresenteerd' (50 procent in de bevolking versus 60 procent in de groep initiatiefnemers). Maar voor de initiatiefnemers van Surinaamse, Antilliaanse, Turkse en Marokkaanse herkomst geldt dat ze vergeleken met de Amsterdamse bevolking goed zijn gerepresenteerd. Tonkens en Verhoeven (2012, p. 35): *"De goede representatie van de vier [hierboven genoemde - TvdW] belangrijkste migrantengroepen steekt duidelijk af tegen andere participatievormen, waarvan we weten dat ze daarin veel slechter zijn vertegenwoordigd."*

Tussenbalans

In dit deel zijn we ingegaan op de trends en transitie in actief burgerschap, zoals beschreven in de relevante literatuur. Bij wijze van tussenbalans kan worden opgemerkt dat veelvormigheid en veelkleurigheid overheersende kenmerken zijn, zowel in de literatuur die zich richt op de beleidswereld als in die welke zich richt op de ruimere maatschappelijke context waarin actief burgerschap wordt geconstrueerd. Vanuit een ruimhartige grondhouding zou men kunnen zeggen dat als het goede veel is, het goede burgerschap ook veel is, en dus ook in al zijn veelvormigheid en veelkleurigheid in de literatuur tot uitdrukking komt. Vanuit een meer strenge wetenschappelijke invalshoek – geïnteresseerd in de toespitsing op essentialia en generieke theorievorming – zou men kunnen opmerken dat het wetenschappelijk debat over actief burgerschap wel erg veel verschillende kanten opgaat en dat van theoretische stroomlijning (de ontwikkeling van een theoretische *mainstream*) in slechts beperkte mate sprake is.

Deel 2. Actief burgerschap – lessen en wenken

In dit tweede gedeelte van de literatuurstudie omtrent actief burgerschap gaan we nader in op wat in de literatuur te vinden is aan lessen en wenken met betrekking tot het begrijpen van en stimuleren van actief burgerschap. Wat lijken lijnen in de literatuur te zijn in het begrijpen van burgerinitiatief en wat zijn (volgens de literatuur) mogelijke aangrijpingspunten voor het ondersteunen (door overheden) van initiatief en hoe kunnen deze het best worden aangegrepen?

De aandacht gaat primair uit naar de academische literatuur; ambtelijke nota's, notities en memoranda die ingaan op het belang van actief burgerschap, en die daarbij bevorderingsstrategieën verkennen, zijn alleen al vanwege hun aantal nauwelijks te behappen. Daar zou wellicht nog eens een aparte (discours)analyse op gericht kunnen worden.

PARTICIPEREN: KUNNEN, WILLEN EN GEVRAAGD WORDEN

In analyses waarom mensen al dan niet participeren is een veelgebruikt onderscheid dat van Verba, Schlozman en Brady (1995). Drie factoren spelen (op hoofdlijnen) een rol, zo blijkt uit hun onderzoek: capaciteit, motivatie en invitatie. Of anders gesteld: kunnen, willen en gevraagd worden.²⁸ De *capaciteit* om te participeren hangt samen met de beschikbaarheid van vaardigheden, tijd en geld: heeft men de vereiste *civic skills* voor participatie, heeft men de benodigde tijd beschikbaar en kan men het zich (financieel) veroorloven om juist *dit* te doen en niet iets anders? De *motivatie* om te participeren wordt volgens het model van Verba *et al.* verklaard door vier soorten 'motivatoren': het verwachte handelingsrendement en drie soorten 'selectieve gratificaties' – burgerlijke, sociale en materiële gratificaties.

Bij het verwachte handelingsrendement gaat het om de verwachting daadwerkelijk iets te kunnen bereiken en invloed te kunnen uitoefenen. De drie 'gratificaties' zijn te begrijpen als 'opbrengsten' die participanten verwachten van de participatie, als 'voordelen' die ze hebben juist doordat ze participeren.²⁹

Het derde en laatste element in het model is *invitatie*. Wanneer mensen gevraagd worden om te participeren zeggen ze namelijk verassend vaak 'ja' (Verba *et al.*, 1995,

²⁸ Verba *et al.* hebben in hun onderzoek naar politieke participatie de klassieke vraag naar 'waarom mensen participeren' omgedraaid: ze hebben gevraagd waarom mensen niet actief zijn. Zoals Verba *et al.* het zelf verwoorden: "In thinking about why some people are active while others are not, we find it helpful to invert the usual question and to ask instead why people do not take part in politics. Three answers immediately suggest themselves: because they can't; because they don't want to; or because nobody asked" (Verba *et al.*, 1995, p. 15). "In other words. People may be inactive because they lack resources, because they lack psychological engagement with politics, or because they are outside of the recruitment networks that bring people into politics" (idem: p. 269). Een 'positieve' formulering van deze drieslag is vervolgens: capaciteit, motivatie en invitatie (zie ook Hendriks, 2003a).

²⁹ Bij selectieve materiële gratificaties gaat het om zaken als 'de kans krijgen om mijn baan of carrière te verstevigen', 'ondersteuning/support krijgen ten behoeve van een persoonlijke kwestie', of een overweging als: 'wellicht wil ik later nog iets in de politiek doen'. Selectieve sociale gratificaties zijn 'opwindende of spannende gebeurtenissen meemaken', 'interessante, belangrijke of aardige contacten opdoen', 'erkenning ontvangen' en 'de vrager blij maken'. Bij selectieve burgerlijke gratificaties betreft het zaken als 'je burgerplicht willen vervullen', 'een steentje willen bijdragen aan concrete verbeteringen', of 'de samenleving een betere plek willen maken'.

p. 135). Uitgenodigd worden loopt via vrienden en kennissen, maar ook via bijvoorbeeld vrijwilligersorganisaties, aan de voordeur of via post of e-mail.

Wat laat het onderzoek in dit opzicht zien voor wat betreft 'de' (Nederlandse) burger? Wat zien we in termen van 'willen' en 'kunnen' en 'geïnviteerd worden'?

Kunnen

In zijn algemeenheid blijkt sociaal-economische status (SES in het jargon) (nog steeds) een belangrijke voorspeller te zijn voor (politieke) participatie. "(...) *those with higher education, higher income, and higher-status jobs – are more active in politics*" (Verba *et al.*, 1995, p. 281).³⁰ Bovens en Wille (2011) constateren ook in Nederland een oververtegenwoordiging van de hoger opgeleiden als het gaat om politieke participatie en spreken zelfs van een diplomademocratie.

Maar eigenlijk gaat het niet om de sociaal-economische status *an sich*, maar om de mogelijkheden en capaciteiten om te participeren: deze zijn meer te vinden bij mensen met een hoge SES. Deze groep burgers heeft doorgaans meer *resources* in termen van geld, beschikbare tijd, onderwijs en *civic skills*. Zij heeft vaak ook sterker ontwikkelde interpersoonlijke vaardigheden, meer sociale interacties en een betere toegang tot de instituties (Lowndes *et al.*, 2006b; Marschall, 2004, p. 233).

Ook in de achterstandsbuurten is het vaak ook deze (relatief kleine) 'hoge status'-groep die zich (politiek) actief opstelt. Uit onderzoek naar burgerinitiatieven van Hurenkamp *et al.* (2006) komt een vergelijkbaar beeld van een groot aandeel hoogopgeleiden onder de actieve burgers naar voren. Deze groep mensen beschikt vaak over de juiste bureaucratische vaardigheden; zij weten de subsidiekanalen te vinden, durven de wethouder te bellen en weten hoe je een vergunning kunt aanvragen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het juist vaak deze groep bewoners is die ambtenaren en politici aanspreekt op achterstanden in de wijk (Crenson, 1983; zie ook Van Stokkom & Toenders, 2010). Deze groep heeft naast de capaciteiten en mogelijkheden vaak ook een welbegrepen eigenbelang (bijvoorbeeld de waarde van de woning) om de leefbaarheid in de buurt te verbeteren. Wat betreft multiculturele participatie is er een onvoldoende beheersing van de Nederlandse taal juist een veelvoorkomende *drempel* tot participatie (Hendriks, 2003) en in het algemeen geldt voor groepen met een lage SES dat een belangrijk deel van hun tijd en energie gaat zitten in het draaiende houden van hun dagelijkse leven (RMO, 2007).

Zo blijkt uit onderzoek van Tonkens en Kroese (2009) Tonkens en Verhoeven (2012), en van Oude Vrielink en Van de Wijdeven (2007) ook dat de bewonersbudgetten eerder aangevraagd worden door reeds (eerder) 'actieve', en dus meer ervaren en *skilled*, burgers.

Maar, het is goed om hier nogmaals te constateren dat een hoge SES niet *per se* de voorspeller van participatie is, als je de participatie in de doe-democratie beschouwt. Daar zijn zeker óók hoger opgeleiden en beter betaalden actief, maar zeker niet alleen maar: het beeld is daar aanzienlijk diverser. Dat kan met diverse factoren te maken hebben, waarvan de actieve betrokkenheid van professionals er vast één is. Maar, het kan zeker ook te maken hebben met de aard van de participatie; waar bij de delibera-

³⁰ Dit wordt ook bevestigd in Engels onderzoek: "*What is clear (...) is that this political engagement is very much dominated by the already well-resourced; in other words, the most highly educated, the rich, and those from the top occupational echelons*" (Pattie, Seyd & Whiteley, 2004, p. 109).

tieve democratie de welbespraakten in het voordeel zijn, zijn bij de doe-democratie de doeners in het voordeel. Dat zijn de burgers met talent (en interesse) voor publiek ondernemerschap: burgers die maatschappelijke kansen en mogelijkheden kunnen zien, aan een idee of beeld concreet vorm kunnen geven en concrete initiatieven op poten kunnen zetten. En dat biedt in potentie ruimte voor ook anderen dan de hoogopgeleiden.

'Kunnen' is daarbij natuurlijk ook zeker geen statisch gegeven. De *civic skills* van mensen groeien doorgaans door het initiëren en uitvoeren van burgerinitiatieven. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek van Oude Vrielink en Van de Wijdeven (2007) dat de initiatiefnemers heel wat verschillende vaardigheden opdoen tijdens het opzetten en uitvoeren van hun initiatieven. Zo hebben sommige bewoners geleerd en ervaren dat *timing* belangrijk is in het opzetten van een project, anderen noemen het belang van een goede voorbereiding. In weer andere gevallen noemen bewoners zeer specifieke kennis die ze hebben opgedaan. Bijvoorbeeld hoe je een stichting opricht, hoe je een subsidieaanvraag schrijft, hoe je een manifestatie of een workshop organiseert, hoe je *flyers* of een website maakt, hoe je sponsors werft, hoe je een stappenplan maakt of hoe je een begroting opstelt. Ook zeggen bewoners door de opgedane ervaring de volgende keer eerder in contact te treden met gemeentelijke en andere instanties en daarin nog effectiever te zullen opereren.

Ook de onderzoeken van Tonkens en Kroese (2009), en van Tonkens en Verhoeven (2012) naar kleinschalige bewonersinitiatieven laten zien dat bewoners diverse vaardigheden en deugden ontwikkelen. Als deugden die worden ontwikkeld noemen Tonkens en Verhoeven sociale reflexiviteit, empathie en vertrouwen (sociaal en institutioneel). Als vaardigheden onderscheiden de onderzoekers sociale vaardigheden, democratische vaardigheden en bureaucratische vaardigheden. De sterkste groei signaleren de onderzoekers bij democratische en bureaucratische vaardigheden en de ontwikkeling van meer empathie jegens andere burgers en instanties.

Ook: zelfbewustzijn en zelfvertrouwen

Naast het daadwerkelijk hebben van de capaciteiten en mogelijkheden weten we dat ook het zelfbeeld dat burgers hierover hebben ertoe doet (zie Van Regenmortel, 2008). Er bestaat in het algemeen een stevige relatie tussen het zelfbeeld dat iemand heeft over zijn of haar eigen capaciteiten om (politieke) invloed uit te oefenen (subjective competence) en de mate waarin iemand (politiek) actief is: "*The self-confident citizen is likely to be the active citizen: to follow politics, to discuss politics, to be a more active partisan*" (Almond & Verba, 1963/1989, p. 206; zie ook Finkel, 1985).

Ook het onderzoek van Wagenaar en Specht (2010) laat zien dat het 'ontdekken, ontwikkelen en leren vertrouwen op eigen mogelijkheden' een van de belangrijkste aspecten is in het ontstaan en op gang brengen van participatie. De bekende ABCD-aanpak gaat ook uit van een dergelijke *empowerment*-strategie (McKnight & Kretzmann, 2008; zie ook Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2007).

Ook Hurenkamp en Tonkens (2012) en de WRR (2012) vragen aandacht voor de rol van zelfvertrouwen en het zelfbeeld dat burgers hebben van (beide ook opgetekend door de ROB, 2012). De (relatieve) passiviteit van de pragmatici, zoals onderscheiden door de WRR (2012), is zeker niet te verklaren vanuit hun lagere opleiding – ze zijn namelijk doorgaans niet lager opgeleid. En de passiviteit van de door Hurenkamp en

Tonkens onderscheiden groep 'lijdelijke liberalen' (zie eerder) is niet te verklaren vanuit niet 'kunnen', maar vooral vanuit cultuur. Of anders gezegd: vanuit het beeld dat deze mensen over zichzelf hebben: "(...) Actief zijn is wat de lijdelijk liberalen betreft iets voor andere mensen bij wie ze niet thuis horen (...)" (Tonkens & Hurenkamp, 2012, p. 132).

Kartrekkers én samen optrekken

De logica van veel burgerinitiatieven in de doe-democratie is ook dat er vaak een bescheiden groepje (ondernemende) burgers is dat het voortouw neemt; dat de kar trekt en de initiatieven op gang houdt (Hendriks & Tops, 2002; Duyvendak & Uitermark, 2006; Van den Brink *et al.*, 2012; WRR 2012). Deze voortrekkers hebben een zeker talent voor publiek ondernemerschap (Hendriks & Tops, 2002; Van de Wijdeven & Hendriks, 2009; Van de Wijdeven, 2012). Zij hebben het talent om kansen en mogelijkheden in het publieke domein te herkennen en deze concreet te maken in een initiatief. Het betreft ook het talent om een project of een beweging daadwerkelijk in gang te kunnen zetten. Het gaat er ook om dat met een zekere toewijding te doen (zie hierover ook Hartman & Tops, 2005). Deze toewijding betreft dan niet alleen het project zélf, maar dient ook (op zijn minst gedeeltelijk) betrekking te hebben op de publieke zaak. Maar: de kartrekkers kunnen het niet alleen. Samenwerking met andere burgers in de opzet en uitvoering van de initiatieven is wezenlijk (Van de Wijdeven, 2012; zie ook Specht, 2012). Iets samen op poten zetten is praktisch (je kunt niet alles zelf, maak dan vooral gebruik van expertises van anderen) en het is daarnaast ook 'gewoon leuk' om ergens samen voor te gaan (zie ook Denters *et al.*, 2013). De WRR noemt deze groep rondom de kartrekkers de 'verbinders': mensen die kunnen bewegen tussen verschillende werelden (bijvoorbeeld leef- en systeemwereld) en tussen verschillende netwerken. De WRR maakt hierbij onderscheid tussen interne verbinders (burgers zelf), en externe verbinders (wijk- of buurtprofessionals).

Waar hierboven werd gesteld 'al doende leert men', is ook relevant: 'al doende leert men mensen (beter) kennen. Met andere woorden één van de belangrijke *resources*, namelijk sociaal kapitaal, kan ook groeien door samen burgerinitiatieven uit te voeren. Putnam spreekt in dit geval over *virtuous circles* (Putnam, 1993). Uit onderzoek van Oude Vrielink en Van de Wijdeven (2007) naar kleinschalige straat- en buurtinitiatieven blijkt overigens dat de initiatiefnemer van een project doorgaans weinig nieuwe mensen leert kennen in de organisatie van een project. Vaak verzetten de initiatiefnemers zelf het meeste werk in de voorbereiding en organisatie van projecten en houden ze de kring van betrokkenen bij de organisatie doorgaans relatief klein. Het 'kernteam' in de organisatie bestaat vaak uit niet meer dan vier personen. Er is daar veeleer sprake van een versteviging van reeds bestaande verbanden, dan van het ontstaan van nieuwe.

Meer nieuwe verbindingen ontstaan er *door* de projecten – met andere woorden: tussen mensen die participeren als doelgroep van het project. Het gaat dan niet om de voorbereidings- en organisatiefase van een project, maar om de fase waarin het project zijn beslag heeft gekregen. Zo lukt het regelmatig – afhankelijk of een project bedoeld is voor een straat, of voor een hele buurt – om met een project tussen de 60 en 200 bewoners bij elkaar te brengen (Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2007). Dergelijk buurt- en straatprojecten hebben daarmee de potentie om van onbekenden 'ver-

trouwde vreemden' (Jacobs, 1961/1992; Reijndorp, 2004, p. 142-169) te maken, of om – in andere woorden – een vorm van 'publieke familiariteit' (Blokland-Potters, 1998, p. 187-198) tussen wijkbewoners te bewerkstelligen. Dit zorgt ervoor dat de voedingsbodem voor nieuwe initiatieven in potentie is gegroeid (aldus de sociaal kapitaal-thesen). Maar hierover is nog weinig concreet effectonderzoek beschikbaar.

Verhalen delen

Veel initiatieven zijn in eerst instantie handelingsgerichte initiatieven, die gericht zijn op concrete projecten en tastbare doelen. Maar om mensen gefocust en betrokken 'op gang te helpen' wil het wel eens helpen als er een gedeeld verhaal ontstaat: een verhaal dat uitlegt wat er aan de hand is met de buurt, 'waar het naartoe moet' en waarom het initiatief er toe doet (Van de Wijdeven, 2012). Het scherp verwoorden – en eventueel *framen* – van wat er aan de hand is en waarom het zo belangrijk is om ergens de schouders onder te zetten, wil dan nog wel eens helpen (Hendriks & Tops, 2002). Zo een verhaal geeft betekenis en identiteit aan het initiatief en aan de activiteiten van de participanten en maakt het tegelijkertijd makkelijker voor betrokkenen om anderen te betrekken bij het initiatief of bij de buurt.

Specht (2012) onderstreept ook het belang van 'communicatieve ruimten' bij burgerbewegingen, waar een 'goed gesprek' kan ontstaan om het gedeelde probleem te verkennen. Bij het organiseren van dergelijk communicatieve ruimten dient oog te zijn voor allerlei zaken om op een goede wijze aan te sluiten bij bewoners zoals een goede locatie, tijdstip, een hapje en een drankje.

Willen

Willen burgers zich ook inzetten voor de publieke zaak (of zijn burgers vooral begaan met het 'eigen belang')? Uit het onderzoek van Hurenkamp *et al.* (2006) komt het beeld naar voren dat 'altruïsme nog volop bloeiend is'. Dit blijkt ook uit de uitgebreide studie van Van den Brink *et al.* (2012). Hoewel 'de' Nederlander het wel lastig vindt om te spreken over het eigen gedrag in termen van grote of hoge idealen, heeft hij zeker nog wel idealen en handelt daar vaak ook naar (door zich bijvoorbeeld als vrijwilliger in te zetten). De conclusie van Van den Brink *et al.* (2012) is dat 'het hogere' in de Nederlandse samenleving zeker niet is verdwenen, maar veeleer is verspreid en gepluraliseerd. Ten tijde van de verzuiling waren vooral organisaties met een levensbeschouwelijke grondslag in het gebied tussen de domeinen van de staat en het privéleven actief; heden ten dage lijkt het vaker een zaak van individuele burgers, maar: dat betekent niet dat ideële motieven geen rol meer spelen. "*De idealen en beginselen van mensen zweven niet langer hoog boven de alledaagse werkelijkheid, maar zijn erin geïncarneerd. Ze bestaan niet alleen als mooie ideeën, maar ook als concrete en alledaagse praktijken*", zo constateren Borgman *et al.* (2012, p. 520). Veel Nederlanders spreken niet zo graag en/of gemakkelijk over hun idealen, maar leggen nog wel eigentijdse vormen van 'onbaatzuchtig handelen' in concrete praktijken. Dat veel actief burgerschap wordt geuit in concreet 'doen' laat ook het proefschrift van Van de Wijdeven (2012) zien.

Denters *et al.* (2013) constateren op basis van hun onderzoeken naar bewonerinitiatieven in buurten dat veel initiatiefnemers sociale en doelgerichte doelstellingen hebben. Ze willen doorgaans een concreet maatschappelijk probleem aanpakken (meestal

in de concrete omgeving) en /of doen mee omdat ze het leuk en interessant vinden om samen met anderen actief te zijn (zie ook Faulk, 2009). De diverse concrete motieven van burgers vormen een 'boekje of 'mozaïek' van verschillende drijfveren die bij verschillende vormen en contexten van participatie de overhand kunnen nemen (Denters *et al.*, 2013, p. 21).

On/tevredenheid

Vaak ook worden bewoners actief in reactie op een duidelijk ervaren tekort of onvolkomenheid in de publieke dienstverlening (Marschall, 2004, p. 234), of in reactie op een beleid dat hen (doorgaans in negatieve zin) raakt (Lowndes *et al.*, 2001, p. 447; Verhoeven, 2009). Dit zou je in termen van het model van Verba *et al.* kunnen beschouwen als een in de praktijk vaak terugkerende 'motivator'.

Dat ontevredenheid en frustratie erg belangrijke motieven zijn voor betrokkenheid wordt onderstreept door de literatuurstudie van Van Stokkom en Toenders naar actieve burgers in achterstandswijken (Van Stokkom & Toenders, 2010, p. 113). Ook Wagenaar (2005), Verhoeven (2010) en Van Marissing (2007) noemen ontevredenheid over de leefsituatie in de wijk en/of de publieke dienstverlening als een prikkel voor burgers om actief te worden.³¹ Specht (2012) noemt deze ontevredenheid als voedingsbodem, maar voegt daaraan toe dat er doorgaans een specifieke 'trigger' is voor burgers om daadwerkelijk actief te worden. Hendriks en Tops (2002) spreken over een voldoende 'sachzwang' om zaken in gang te zetten en Van de Wijdeven (2012) heeft het over maatschappelijk urgentie als voorwaarde voor (met name) de wat grote burgerinitiatieven. De WRR (2012) wijst er overigens op dat een ontevredenheid niet altijd een *inhoudelijke* ontevredenheid hoeft te zijn: mensen komen ook in actie omdat ze het niet eens zijn met een bepaalde *wijze van* besluitvorming.

Het gevoel 'toch geen invloed te kunnen uitoefenen' werkt daarentegen verlamdend (Jones, 2003). Het vertrouwen, de verwachting, daadwerkelijk een verschil te kunnen maken hangt samen met het punt 'vertrouwen in eigen kunnen', maar zeker ook met vertrouwen in de instituties en/of het participatieproces (zie ook Bolt, 2005; WRR, 2012). Uit onderzoek van Bolt (2005) blijkt dat – naast de verbondenheid die men voelt met de buurt – het gevoel daadwerkelijk invloed te kunnen hebben op het beleid de belangrijkste voorspeller is van participatie in de buurt (Bolt, 2005).

Naast ontevredenheid als motivator voor buurtbetrokkenheid, lijkt paradoxaal genoeg (een zekere) tevredenheid ook een factor van belang te zijn. Of zoals de WRR stelt: bewoners moeten klagen, maar niet zoveel dat ze ophouden met het nadenken over manieren om daaraan wat te doen (WRR, 2005, p. 203). Zo vinden Tonkens en Verhoeven (2012) in hun onderzoek naar bewonersinitiatieven in Amsterdam dat de initiatiefnemers aldaar over het algemeen aardig tevreden bewoners zijn: ze voelen zich thuis in de buurt, zijn er tevreden over en hebben een positieve verwachting over de toekomstige ontwikkeling van hun buurt. Ook in het onderzoek van Bakker *et al.* (2011) in Enschede kwam naar voren dat actieve burgers in de doe-democratie op wijkniveau een stevige buurtbinding hebben (vgl. ook Van der Graaf & Duyvendak, 2009). Deze tevredenheid zou juist ook wel een rol kunnen spelen bij de wat beschei-

³¹ Uit onderzoek van Van Marissing (2008) blijkt echter dat ontevredenheid met name een rol speelt bij specifieke vormen van politieke participatie: wel bij contact opnemen met de wijkagent en de buurtbeheerder, maar (en dat is opmerkelijk) niet bij participatie op uitnodiging of bij het bezoeken van het wijkbureau.

dener burgerinitiatieven, die juist gebaseerd zijn op een goed en/of leuk idee over hoe de buurt nóg aangenamer kan worden. In de eerdergenoemde terminologie van Van de Wijdeven (2012) zou het hier dan wellicht kunnen gaan om de 'projectentrekkers'.

Zichtbare en aansprekende resultaten

Hoewel er rondom de (veelal) doe-gerichte burgerinitiatieven óók veel wordt gepraat, ligt de kracht van de initiatieven uiteindelijk in het behalen van zichtbare en aansprekende resultaten. Veel initiatiefnemers willen wat bereiken, wat neerzetten in de wijk. En het behalen van – ook kleine of tussentijdse – resultaten levert nieuwe energie voor betrokkenen en het initiatief. Sterker nog: als er geen resultaten worden geboekt, zal de energie ook snel 'weglopen' en het initiatief vermoedelijk ook geen al te lang leven beschoren zijn (Van de Wijdeven, 2012; Van de Wijdeven *et al.*, 2006). Dat de *early wins*, zoals de WRR (2005) deze noemt, bekend zijn, is ook belangrijk. Hoe meer mensen ervan weten, hoe meer effect deze hebben op de (doorgaans positieve) stemming in de wijk, hoe meer kans op mensen die willen aanhaken bij het initiatief, zelf zaken willen oppakken of hun steun of waardering willen uitspreken.

De vraag is dan gerechtvaardigd: weten we eigenlijk of wat de 'doeners' doorgaans doen in het publieke domein ook daadwerkelijk aansprekend is voor 'de' gemiddelde burger. We weten daar zeker nog niet veel van, maar uit onderzoek van Bakker *et al.* (2011) naar buurtinitiatieven in Enschede we dat "(...) zaken waar participanten [in de doe-democratie – TvdW] en niet-participanten zich druk over maken, nauwelijks van elkaar afwijken" (p. 414). Zij stellen dat – ook wanneer er maar een beperkt aantal mensen deelneemt in burgerinitiatieven – vooralsnog het gevaar niet ontstaat dat er plannen worden gerealiseerd die ver afwijken van wat 'de buurt' in zijn algemeenheid wil.

Gevraagd worden

Willen en kunnen zijn, zoals vaker in het leven, cruciale factoren, maar als het gaat om burgerparticipatie speelt simpelweg 'gevraagd worden' om bij te dragen ook een niet te onderschatten rol (zie WRR, 2012). Gevraagd worden blijkt voor het 'toetreden' tot vrijwilligerswerk een belangrijke factor, zo blijkt ook uit onderzoek van het SCP (Faulk, 2009, p. 101): *"Voor het gros van de geïnterviewde (ex-)vrijwilligers – jong en oud – is de start als vrijwilliger echter een kwestie geweest van gevraagd worden en hierna vrij snel te hebben toegezegd; zij zijn 'erin gerold'"*

Dit moet overigens ruim worden opgevat. Naast expliciet 'uitgenodigd worden' (wilt u meedoen aan...?) gaat het om meer impliciet 'uitnodigend zijn': het gevoel krijgen dat bijdragen welkom zijn, dat de deur openstaat, dat participatie in goede aarde valt. Dat is niet alleen iets waar overheden met hun participatiebeleid aan bijdragen, maar zeker ook iets waar bewonersgroepen en andere instituties van de *civil society* een belangrijke rol in spelen.

WAT WORDT GEVRAAGD VAN OVERHEDEN EN PROFESSIONALS?

Een van de terugkerende thema's in het debat over actief burgerschap is de vraag: 'wel of geen overheidsbemoedening?' (zie ook Verhoeven & Tonkens, 2011, p. 419-420).

De ene uiterste stelling is grofweg: de overheid dient zich zoveel mogelijk afzijdig te houden om de *civil society* te laten bloeien; nagenoeg elke vorm van interventie leidt tot versterking dan wel verzwakking van de samenredzaamheid van burgers zélf. Het andere uiterste is dat de staat juist actief dient te interveniëren: actief burgerschap dient gestimuleerd te worden – burgers en hun initiatieven kunnen júist opbloeien als er ondersteuning van (staats)instituten is.

Twee beleidslijnen

In de huidige invulling van de rol van de overheid in relatie tot het informele (derde generatie) burgerinitiatief signaleren Oude Vrielink en Verhoeven (2011) twee beleidslijnen. Enerzijds is er een *generieke* beleidslijn, waarin de overheid vertrouwt op initiatief en creativiteit van burgers en hen ruimte laat om actief te zijn in het publieke domein. Hierin is de eerdergenoemde ideaaltypische rolomkering duidelijk zichtbaar: de burger is aan zet en de overheid faciliteert het ‘spontane burgerinitiatief’ alleen als dat nodig is (analoog aan het subsidiariteitsbeginsel). Deze beleidslijn is bijvoorbeeld terug te zien in de landelijke beleidscampagne ‘Help een burgerinitiatief’ (Van der Heijden *et al.*, 2007; Blom *et al.*, 2010), maar ook in publicaties van de WRR (2012) en de ROB (2012), die de veelzeggende titels ‘Vertrouwen in burgers’ en ‘Loslaten in vertrouwen’ hebben (zie ook Oude Vrielink, Verhoeven, Van de Wijdeven, 2013).

Anderzijds is er een meer *specifieke* beleidslijn, die vooral in achterstandsgebieden wordt ingezet. Zo golden bijvoorbeeld in het wijkenbeleid zoals ingezet door toenmalig minister Vogelaar de burgerinitiatieven als een belangrijk speerpunt; burgerinitiatieven zouden leiden tot verbetering van de leefsituatie in dergelijke wijken, ze zouden gemeenschapszin oproepen en als ‘leerscholen der democratie’ kunnen functioneren (Verhoeven & Oude Vrielink, 2012). Waar in de algemene beleidslijn de rollen worden omgedraaid (de burger is aan zet en de overheid volgt), bekleedt de overheid in de specifieke beleidslijn een ‘tussenpositie’, zo stellen Verhoeven en Oude Vrielink: overheden jagen (ook) aan, en stimuleren burgerinitiatief. Ambtenaren en professionals dienen actief burgers te ‘verleiden’ tot initiatief en hen te ondersteunen in de uitvoering. Let wel: idealiter zonder het initiatief over te nemen.

Zowel in de generieke als in de specifieke beleidslijn wordt van sociale professionals en ambtenaren in de omgang met burgers en hun initiatieven een *aanvullende* (en dus geen *invullende*) houding gevraagd (Van de Wijdeven & Geurtz, 2009). Verhoeven concludeert overigens dat hierbij sprake is van een ‘paradoxale combinatie van normatieve uitgangspunten’ (Verhoeven, 2010). Dit aanvullen wordt namelijk in de generieke beleidslijn ingevuld vanuit een neoliberale invalshoek: ‘laat burgers eigen verantwoordelijkheid nemen voor de eigen en publieke zaak (en zit dit als overheid zo min mogelijk in de weg)’; terwijl de specifieke beleidslijn een meer communitaristisch uitgangspunt lijkt te hebben: ‘zorg dat burgers onderling actief worden om de sociale gemeenschap te versterken en problemen daarbinnen aan te pakken’ (Verhoeven, 2010).

Eerste beeld

Eerste indrukken uit onderzoek naar participatie en burgerinitiatieven in de lokale (buurt)context lijken te suggereren dat een betrokken en stimulerende rol van institutionele spelers (vaak de overheid) er in ieder geval toe kán doen. Zo stellen Hurenkamp *et al.* (2006) op basis van hun onderzoek: “*Het burgerschap dat wij vinden in de kleinschalige initiatieven komt niet tot bloei door een terugtrekkende overheid, maar veeleer door een zelfbewuste overheid, die zijn rol niet definieert als faciliterend maar als uitnodigend en betrokken*” (Hurenkamp *et al.*, 2006, p. 58). De initiatieven leken vaak in eerste instantie spontaan te ontstaan, maar in diepte-interviews bleek toch vaak dat de overheid burgers had aangezet of uitgenodigd tot actie. Ook uit de studie van Tonkens en Verhoeven (2012) komt een beeld naar voren van doorgaans door bewoners zeer gewaardeerde professionele ondersteuning bij hun burgerinitiatieven. Ook Specht (2012, p. 117) stelt: “*Het aangaan van langdurige partnerschappen met ambtenaren is een constante in succesvolle burgerbewegingen.*” Ook uit onderzoek van Van Marissing (2008) naar bewonersparticipatie in vroeg-naoorlogse stadswijken in Nederland blijkt dat er een positief effect is van ‘verticale cohesie’ op bewonersparticipatie; waarbij verticale cohesie begrepen moet worden als het direct kennen van instanties en professionals, of het indirect – via anderen of intermediaire organisaties – kennen ervan.³²

Dat betrokken instituties positief kunnen bijdragen aan (verschillende vormen van) participatie komt ook in veel andere (internationale) onderzoeken naar voren (Fung, 2004; Hendriks, 2003; Marschall, 2004; Putnam & Feldstein, 2004; Wagenaar & Specht, 2010). Maar, wat dan precies een faciliterende en stimulerende rol van instanties inhoudt, is in de praktijk nog een zoektocht. Niet alle beleid en niet elke interactie is ‘productief’. Burgers niet serieus nemen, of door burgers gekregen vertrouwen beschamen – om maar enkele zaken te noemen – werkt juist averechts. Maar ook bureaucratische procedures vormen regelmatig ‘spinnenwebben die weinig bevorderlijk zijn voor het initiatief van bewoners’ (WRR, 2005, p. 214). Kortom: dat instituties een bijdrage kunnen leveren is nog maar een bescheiden begin van een antwoord: een veel groter deel van het antwoord zal moeten gaan over de concrete uitingvorm van deze bijdrage, de voorwaarden waaronder, de *timing* (wanneer moet je bijvoorbeeld juist ook ‘niets’ doen?) het te leveren maatwerk, de werkwijze etc. Kortom genoeg vragen. Wat zijn patronen in de (beginnende) antwoorden die de literatuur ons biedt?

Specifieker beeld

De in de literatuur aanbevolen en afgeraden strategieën en interventies om actief burgerschap te bevorderen zijn om te beginnen veelvoudig en ongelijksoortig. Ze hebben daarnaast doorgaans een niet al te stevige theoretisch onderbouwing, zo stellen Van Stokkom en Toenders (2010, p. 28). Verder: voor het stimuleren van bewonersinitiatieven bestaat geen eenduidig recept, zo stellen diverse onderzoekers (Van der Graaf

³² Kort gezegd: hoe meer verticale cohesie, hoe meer participatie. Maar, en dat is geen onbelangrijke ‘maar’, dat geldt vooral voor participatie ‘op uitnodiging’ zoals het bezoeken van vergaderingen en het bijwonen van een informatieavond én voor participatie in de vorm van het contact opnemen met professionals zoals de wijkagent of een buurtbeheerder, of het bezoeken van het wijkbureau. Het direct of indirect kennen van instanties of mensen binnen de instanties, werkt hoogstwaarschijnlijk drempelverlagend voor het afstappen op die instanties, en werkt positief door bij het maken van de afweging al dan niet te komen naar bijeenkomsten op uitnodiging van de instanties.

et al., 2006; Van de Wijdeven, 2012; Denters *et al.*, 2013). Dat er geen ‘spoorboekje’ bestaat voor het opwekken van actief burgerschap wil echter niet zeggen dat er geen bevorderende omstandigheden of kansrijke handelingsperspectieven kunnen worden benoemd. Wij trachten hieronder enkele lijnen in de literatuur hierover op te tekenen.

Vertrouwen en loslaten?

Gelet op de publicaties van de WRR én de ROB – beide publicaties zijn relatief toonaangevend geweest in 2012 in het maatschappelijke debat over actief burgerschap – zijn de centrale woorden ‘vertrouwen’ en ‘loslaten’. De roep om vertrouwen en loslaten duidt er ook op dat overheden en andere instituties momenteel burgers juist vaak ook wántrouwen en zelf *in control* willen blijven. Maar, zo stellen de beide adviesorganen, dat is niet terecht: burgers zijn inventief, tot veel bereid en kunnen veel – de samenleving is ‘vitaler’ dan veel beleidsmakers denken. “Om de kansen hieruit voortkomen ten volle te benutten moeten beleidsmakers burgers vertrouwen en ruimte bieden voor betrokkenheid. Het trefwoord van een samenleving die bouwt op burgerbetrokkenheid is daarom vertrouwen: vertrouwen van beleidsmakers in burgers, vertrouwen van burgers in beleidsmakers en in elkaar”, zo stelt de WRR (2012, p. 11). Zij voegt daar overigens meteen aan toe dat het geen blind vertrouwen betreft, en dat dit vertrouwen geen vanzelfsprekendheid is, maar iets waaraan gewerkt moet worden.

De ROB benadrukt in haar advies ook dat het wat hen betreft niet betekent dat de overheid zich na loslaten van een publieke taak (zeker op korte termijn) zomaar dient terug te trekken; dat vindt zij ‘vaak niet verstandig en haalbaar’ (ROB, 2012, p. 69). Mensen verwachten van de overheid ondersteuning of een rol als geschilbeslechter. Dat laatste loopt synchroon met een van de punten die het SCP maakt in haar Sociaal en Cultureel Rapport, namelijk dat burgers veel zelf kunnen, maar sommige juist ook *niet* zo goed kunnen – waaronder elkaar controleren.

Variëren en afstemmen?

Een van de rode draden in veel adviezen met betrekking tot de houding van instituties – waaronder ook overheden – is het zaak te kunnen variëren en afstemming in houding en handeling. De ene burger is de andere niet, en het gaat erom om ‘maatwerk’ te leveren (WRR, 2012; Van de Wijdeven, 2012; Denters *et al.*, 2013; ROB, 2012).

Bij het leveren van het maatwerk kan natuurlijk vooraleerst gekeken worden naar de eerdere drieslag ‘kunnen’, ‘willen’ en ‘gevraagd worden’: in hoeverre is op die factoren nog in te spelen door het aanbieden van ondersteuning (‘empowerment’), door beter aan te sluiten bij motieven en motivaties van burgers, door ‘uitnodigender’ uitnodigingen? (zie ook Van de Wijdeven *et al.*, 2010). Lowndes, Pratchett en Stoker (2006a) hebben de conceptuele drieslag van Verba *et al.* (1995) uitgebreid naar het zogenaamde CLEAR-model. De factoren ‘kunnen’ en ‘willen’ komen in het CLEAR-model terug onder de beginletters C (can do) en L (like to). Dit zijn vaak ook grotendeels exogene factoren waar overheden, professionals en anderen doorgaans veel minder snel en direct invloed op kunnen uitoefenen dan op het drietal exogene factoren dat het CLEAR-model ook bevat. Behalve de exogene factor ‘asked to’ (die Verba en co ook al noemen; zie hiervoor) onderscheiden Lowndes *et al.* (2006a) ook nog ‘enabled to’ en ‘responded to’. Dit zijn evengoed grotendeels exogene factoren, die vaak ook door anderen dan de actieve burgers zelf worden bepaald. Omgekeerd oefenen ze wel een be-

vorderende of belemmerende invloed uit op actief burgerschap. Actief burgerschap is mede afhankelijk van de faciliteiten en hulpmiddelen die geboden worden – en is ook gevoelig voor de mate waarin en de wijze waarop gereageerd wordt op de activiteiten.³³

Ook Denters *et al.* maken in hun publicatie 'Burgers maken hun buurt' (2013) gebruik van de CLEAR-indeling als onderlegger voor hun 'ACTIE-model'. Zij stellen dat de volgende vijf factoren bepalen of burgers in actie komen en of zij een initiatief tot een goed einde zullen kunnen brengen: Animo, Contacten, Toerusting, Inbedding en Empathie (Denters *et al.*, 2013. p. 35). Bij animo gaat het om de motivaties en de drijfveren van burgers om hun initiatief gestalte te geven. De c gaat over contacten met buurtgenoten, organisaties in de buurt en instanties. De toerusting verwijst naar de mate waarin de groep burgers beschikt over middelen (geld of natura), tijd en vaardigheden. De inbedding verwijst naar de manier waarop organisaties zijn ingericht om bewonersinitiatieven te ondersteunen. En empathie gaat om het vermogen van de professionals en hun organisaties om zich te verplaatsen in burgers en adequaat in te spelen op hun wensen en verwachtingen.

De rol van professionals

In dit 'afstemmen op de burger' wordt veel verwacht van professionals op de 'publieke werkvloer' (zie ook Uyterlinde *et al.*, 2007). Deze publieke professionals (ook 'frontlijnwerkers' genoemd) werken vaak 'in de wijk', 'dicht bij de burger' en zijn de 'schakel tussen systeem- en leefwereld. In de praktijk van participatiebevordering gaat het om diverse functies; bijvoorbeeld gebiedsregisseur, wijkmanager, participatiemaker, wijkambtenaar – veelal als ze in dienst van de gemeente werken, maar zeker ook opbouwwerkers spelen een rol. Maar soms zijn het ook medewerkers in de wijk (mede) in dienst van woningcorporaties of bewonersorganisaties.³⁴

Zoals gezegd wordt vaak (erg) veel van deze mensen verwacht als het gaat om participatiebevordering (zie ook Van den Brink *et al.*, 2012). Ze dienen actieve burgers gepast te ondersteunen in hun initiatieven, actief in de wijk te 'scouten' voor potentiële nieuwe actievelingen en deze enthousiast te krijgen voor tot actie. Daarnaast dienen ze oog hebben voor het *empowerment* van groepen en individuen die nog steviger 'in hun kracht' gezet kunnen worden (zie ook Van Regenmortel, 2008), en dienen ze als een soort 'ijsbreker' of 'gids' initiatiefrijke burgers op weg pad te helpen in het oerwoud van de ambtelijke organisatie en bijbehorende procedures (zie ook Peeters *et al.*, 2010; Jager-Vreugdenhil, 2012).

Een actuele ontwikkeling op dit punt is de transitie van de het welzijnswerk; de welzijnswerker zou onder meer nog outreachender moeten werken, er meer 'op af' moeten gaan (Van der Lans, 2010), en meer in moeten zetten op de burgerkracht in de samenleving (De Boer & Van der Lans, 2011). Het is nog wel een zoektocht naar wat dit 'nieuwe werken' onder frontlijnwerkers allemaal zou moeten – en vooral zou kun-

³³ "The CLEAR model develops from the theoretical and empirical insights of a large body of research into participation. It argues that participation is most effective where citizens: Can do – that is, have the resources and knowledge to participate; Like to – that is, have a sense of attachment that reinforces participation; Enabled to – that is, are provided with the opportunity for participation; Asked to – that is, are mobilised by official bodies or voluntary groups; Responded to – that is, see evidence that their views have been considered" (Lowndes *et al.* 2006a, p.286).

³⁴ Zie bijvoorbeeld bij 'Kan wél!' (Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2007).

nen – zijn. Het voert te ver om op dit moment diep op deze discussie in te gaan, maar hierover is zeker het laatste woord nog niet gezegd (zie hiervoor De Vries, 2012).

Op basis van onderzoek naar het werken met en ondersteunen van actieve burgers komen enkele auteurs met concrete wenken en suggesties met betrekking tot de rol van de professionals op de publieke werkvloer. Zo stellen Tonkens en Verhoeven (2012) dat ondersteuning rondom buurtinitiatieven van professionals vraagt zich te ontwikkelen tot ‘democratische professionals’, die zich richten op de begeleiding van burgers met als doel het democratisch potentieel te vergroten. Daarvoor dienen de professionals een ‘burgergerichte’ houding aan te nemen, waarbij ze een gepaste afstand bewaren om burgers de kans te geven in overleg met andere burgers verantwoordelijkheden op te pakken. De kunst van ondersteuning schuilt verder in flexibiliteit, in hulp met het verbindings leggen met anderen (andere burgers andere initiatieven), in hulp bij bureaucratische vereisten en het tegengaan van ongelijkheid (Tonkens & Verhoeven, 2012).

Oude Vrielink en Van de Wijdeven (2011) komen tot een vergelijkbare bevinding. Op basis van het onderzoek naar de pilot van Kan wél! hebben zij de rollen die professionals kunnen spelen in de ondersteuning van burgerinitiatieven als volgt getypologiseerd.

Tabel 4: typologie van ondersteuning in en rondom burgerinitiatieven (Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2011)

	Instrumentele benadering	Persoonlijke benadering
Rol in contact met initiatiefnemers	Burgerkracht aanvullen	Empoweren van initiatiefnemers
Rol in contact met de omgeving (institutes/ wijk)	Institutioneel verbinden	Vitaliseren van de wijkgemeenschap

Als eerste is er het onderscheid tussen een *instrumentele* en een *persoonlijke* benadering. Het tweede onderscheid is dat tussen rollen die professionals *binnen* en *buiten* een concreet initiatief spelen. Meer precies gaat het in dit laatste onderscheid om de rollen die professionals kunnen vervullen enerzijds in het directe contact met initiatiefnemende bewoners en anderzijds in het contact met instituties en bredere groep bewoners in de wijk – dit met het oog op een bereidwillige en constructieve opstelling tegenover burgerinitiatieven in het algemeen of een concreet initiatief in het bijzonder.

Bij het *aanvullen van burgerkracht* (geïnspireerd op de term van De Boer en Van der Lans (2011)) ondersteunen de professionals de plannen van initiatiefnemer(s) door op punten bewonerexpertise ‘aan te vullen’ of ‘bij te sturen’, nadrukkelijk zonder het initiatief over te nemen. Bij het *empoweren van initiatiefnemers* in concrete initiatieven is het handelen van de professionals niet alleen (instrumenteel) gericht op een succesvol verloop van het initiatief, maar juist ook op de persoonlijke groei van betrokken initiatiefnemer(s). Het derde type van ondersteuning, het *institutioneel verbinden*, speelt zich buiten de concrete projecten af en is gericht op het verkrijgen van een bereidwillige en constructieve houding tegenover de projecten. Het vierde type ondersteuning, het *vitaliseren van de wijkgemeenschap*, speelt zich ook af in de ‘omge-

ving' van de concrete projecten, maar nu vanuit het streven om nieuwe burgerinitiatieven te laten 'opborrelen' in de wijk.

In de praktijk is het zaak dat professionals steeds deze vier rollen contextueel kunnen 'mixen' in de ondersteuning (wat zeker geen sinecure is). Een nadere uitwerking van en toelichting op deze typologie is te vinden in het artikel 'zichtlijnen in ondersteuning' (Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2011).

Denters *et al.* (2013) hebben het zogenaamde ACTIE-instrument ontwikkeld voor deze frontlijnwerkers. Op basis van de eerdergenoemde vijf elementen – animo, contacten, toerusting, inbedding, empathie – kan het instrument hen helpen om een passende balans te vinden tussen drie varianten van ondersteuning: 'stimuleren', 'faciliteren' of 'coproduceren'. Leidende vragen zijn: bij 'animo': 'Kan ik aansluiten bij de motieven van de initiatiefnemers of moet ik bijsturen?'; bij 'contacten': 'Kan ik gebruik maken van interne samenhang of kan ik externe banden (andere bewoners en instanties) versterken?'; bij 'toerusting': 'Mag ik uitgaan van eigen kracht of moet ik aanreiken?'; bij 'inbedding': 'Moet ik uitgaan van de logica van burgers of van de logica van professionele organisaties?'; en bij 'empathie': 'Toon ik als professional betrokkenheid of dienstbaarheid?' (Denters *et al.*, 2013, p. 35).

De 'presentie' (Baart, 2001), in de zin van feitelijke nabijheid (in de buurt) en empathische nabijheid (ook échte interesse en aandacht voor de burger), komt vaak terug als succesfactor in de ondersteuning van actief burgerschap (veelal in de lokale context). Maar ook wordt van de ondersteunende frontliniewerker een empathisch talent verwacht, ondernemerschap, verbindend talent, en voldoende stevigheid of informeel leiderschap om soms ook 'nee' te zeggen tegen instituties of bewoners (Van den Brink *et al.*, 2012; Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2008; Van de Wijdeven, 2012).

Ambtelijk-bestuurlijke rugdekking

Een terugkerend thema als het gaat over de rol van de overheid in relatie tot burgerinitiatief: geef als overheid initiatiefrijke burgers voldoende bewegingsruimte, maar óók rugdekking (Hendriks & Tops, 2002; Van de Wijdeven, 2012).

Om te beginnen is een zekere bestuurlijke en bureaucratische terughoudendheid en een gepaste afstand van belang. Veel ondernemende initiatiefnemers zitten niet te wachten op veel regels, uitgebreide procedures (van ook nog eens verschillende instanties) en onnodig veel overleg en 'papierwerk' (Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2007). Wel degelijk gelden algemene wetten en regels óók voor de actieve burgers (deze zijn er doorgaans niet voor niets), maar in het algemeen geldt dat procedures niet te veel aandacht en energie moeten vragen om de energie in de initiatieven te houden (zie ook Hendriks & Tops, 2002). Maar dat (overheids)instanties zich geheel afzijdig dienen te houden, vinden veel onderzoekers ook geen goed idee; de ervaren, mondige burgers redden het dan wel, en weten de (bureaucratische) wegen wel te vinden, maar dat geldt waarschijnlijk niet voor alle groepen, en daarnaast kan een actieve(re) overheidsrol ook productief zijn. Het gaat dan veelal om 'op maat' de juiste dingen doen op de juiste momenten.

Van de Wijdeven stelt dat de (qua tijd en scope) omvangrijkere initiatieven van de buurtbouwers op sommige momenten rugdekking behoeven van iemand in de lokale overheid met een zekere positionele macht, die zich als een moderne mecenas wil opstellen, een beschermer of supporter op gepaste afstand, die door- en voortgang van

het proces verzekert en zorgt dat de buurtbouwers zich kunnen focussen op hun initiatief (zie ook Hendriks & Tops, 2002; WRR, 2005). De betreffende rugdekker kan achter het initiatief gaan staan als het (in de politiek of in de media) onder vuur ligt, of hij of zij kan verzekeren dat de vaart in een project blijft (met medewerking van een wethouder kunnen procedures soms sneller gaan dan wellicht gedacht). Soms helpt het ook om de maatschappelijke urgentie die achter het initiatief schuilgaat mede te verwoorden.

Bij de projecten van de projectentrekkers ligt de 'rugdekking' meer op het vlak van het eerdergenoemde empowerment van de initiatiefnemers. Het ligt meer in de rede dat dit gebeurt door de hiervoor genoemde ondersteunende (wijk)professional, dan door een bestuurder of beleidsmaker. Wat vervolgens wel van belang is, is dat deze (wijk)professionals dan wel voldoende bewegingsvrijheid voor handelen en rugdekking krijgen (Hartman & Tops, 2005; WRR, 2005; Van den Brink *et al.*, 2012; Oude Vrielink & Van de Wijdeven, 2008; Peeters *et al.*, 2010).

Aandacht en waardering

Belangrijk zijn ook aandacht en waardering. Aandacht is een belangrijke brandstof voor veel actieve burgers in het algemeen (Hurenkamp *et al.*, 2006). Het gaat dan om aandacht en waardering voor de initiatieven én voor de inzet. Aandacht van de (lokale) media, maar zeker ook (en dat is lichtelijk paradoxaal) van 'de instituties': bestuurders, politici, professionals. Een gevoel van waardering is goed voor het moreel van de betrokkenen. Het gaat dan bijvoorbeeld om relatief eenvoudige zaken als een bestuurder die 'zijn gezicht laat zien' op een voor burgers betekenisvolle bijeenkomst, of om een persoonlijk e-mailtje wanneer er een succes is behaald door burgers. Gepaste aandacht – op de momenten dat het ertoe doet – is hierbij de kern; in welk vorm dat is gegoten is context- en persoonsgebonden.

Informatie en communicatie

Ook informatie en communicatie vanuit de instituties doet er zeker toe. Zo blijkt uit het proefschrift van Van Marissing (2008) dat het belang van communicatie in de lokale context van burgerparticipatie zeer groot kan zijn. Wanneer bewoners rondom stedelijke vernieuwingsprocessen naar hun beleving voldoende informatie ontvangen en het ook belangrijk vinden dat zij die informatie ontvangen, participeren zij eerder dan wanneer zij de informatievoorziening als onvoldoende beschouwen. Ook Specht (2012, p. 111) stelt dat 'geïnformeerd zijn en worden' een kernpunt is in het ontwikkelen van participatiecapaciteit. Onderzoek van Hendriks (2003) in de Haagse Schilderswijk laat overigens zien dat 'passende communicatie' geen sinecure is: ongerichte en onprecieze communicatie kan het doel (de bewoners) volledig voorbij schieten; voor effectieve communicatie is het essentieel dat duidelijk is wie waarvoor en waarover wordt uitgenodigd (Hendriks, 2003, p. 60).

ENKELE OPVALLENDEHEDEN IN DE INTERNATIONALE LITERATUUR

Vanuit de vraag wat relevant en leerzaam is voor het Nederlandse debat over actief burgerschap hebben we ook de omvangrijke internationale literatuur gescand. Ui-

tervaard zijn daarbij keuzes gemaakt, die doorwerken op verschillende onderdelen van deze literatuurstudie.³⁵ In de bijlagen gaan we uitgebreider in op onze zoekmethoden. Hieronder volgt, bij wijze van indikking, een selectie van generieke waarnemingen volgend uit de internationale wetenschappelijke literatuur (de meer specifieke inzichten zijn aan bod gekomen in de specifieke paragrafen eerder in deze literatuurstudie). We nemen vier zaken waar.

Ten eerste: hoewel er veel wetenschappelijke literatuur over actief burgerschap bestaat, hebben maar relatief weinig publicaties het karakter van een wetenschappelijke *evaluatie* (van het beleid ten aanzien van burgerschapsbevordering). Er zijn (vooral in het Verenigd Koninkrijk; in het bijzonder Engeland) wel wat evaluatiestudies verricht naar de toepassing van het specifieke concept *Big Society*. Wat in ieder geval naar voor lijkt te komen is dat het antwoord op de vraag of bepaalde initiatieven effectief zijn in sterke mate afhankelijk is van de *civil society* die in dat land van kracht is; daarom zijn er wetenschappers die stellen dat de *Big Society*, een concept dat in het Verenigd Koninkrijk een zekere bloei heeft gekend, niet zonder meer effectief zal zijn in de Nederlandse context.

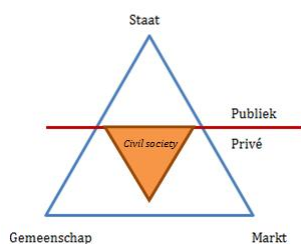
Ten tweede, valt in de internationale literatuur op dat er wel veel wordt geschreven over actief burgerschap, maar dat men slechts in beperkte mate van een cumulatief debat kan spreken. Veel auteurs verwijzen althans maar weinig naar andere auteurs op dit vlak. Als er al doorlopende debatten zijn, dan vinden die vooral binnen een (sub)discipline plaats (bijvoorbeeld de *urban governance*-subdiscipline binnen de bestuurskunde, of de *civic culture*-subdiscipline binnen de politieke wetenschappen) en in mindere mate tussen (sub)disciplines. Het debat over actief burgerschap is dan ook meer uni- dan multidisciplinair te noemen. Veel gevonden artikelen staan behoorlijk los van elkaar (en zijn vaak een uiting van een bepaald project, waarvan verslag wordt gedaan). Een internationaal tijdschrift dat een gunstige uitzondering vormt is *Citizenship Studies*. Tegen de stroom in benadert dit tijdschrift burgerschap wél multidisciplinair en vat het daarmee ruim op. Er wordt niet alleen gepubliceerd over actief burgerschap, maar ook over zaken als migratievraagstukken, identiteit, mensenrechten en publieke belangen. Tevens probeert het een brug te slaan tussen het maatschappelijke en internationale wetenschappelijke debat.

Ten derde, veel onderzoekers lijken te veronderstellen dat het Verenigd Koninkrijk voorop loopt in het faciliteren van actief burgerschap – vooral vanwege het levendige debat hierover in het bredere *Big Society* kader. Wat vaak over het hoofd wordt gezien is dat hierbij in het Verenigd Koninkrijk wordt voortgebouwd op een in Zweden ontwikkelde lijn van denken en doen. Ook zien we dat Finland en Denemarken volop meedoen in de discussie over het faciliteren van actief burgerschap. (In het olierijke Noorwegen lijkt actief burgerschap opvallenderwijs een minder prominent thema, ten minste als we afgaan op de presentie in tijdschriftenpublicaties.). Tegen de trend in is in deze landen het idee van New Public Management begin jaren negentig veel minder omarmd, en is juist ingezet op een intensieve wisselwerking tussen overheid en maatschappij, met een verbindende rol voor de georganiseerde *civil society*. In het rapport

³⁵ In het kort: eerst zijn alle abstracts en conclusies van gevonden artikelen gescand op 'waardevolle inzichten'. Vervolgens is de gehele tekst van de geselecteerde artikelen nader bestudeerd. Onder waardevolle inzichten verstaan wij theoretische en/of conceptuele gedachten met betrekking tot actief burgerschap, en de mogelijke bevordering ervan.

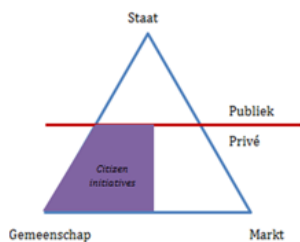
'Loslaten in Vertrouwen' schrijft de Raad voor het Openbaar Bestuur (2012, p.55) over de Zweedse situatie het volgende: 'anders dan in het Verenigd Koninkrijk waar men ervan uitgaat dat het terugtrekken van de staat zal leiden tot groei van de rol van de *civil society*, wordt in Zweden een alternatieve visie gehanteerd: een samenleving met een sterke publieke sector én een levendige *civil society*. Coproductie lijkt in Zweden de spil van het beleid te zijn. Een succesfactor in Zweden blijkt de juiste balans tussen de overheid en de maatschappij. Het idee dat de overheid compacter moet, hoeft niet hand in hand te gaan met de gedachte dat de overheid volledig uit de weg moet worden geruimd. Sterker nog, een zekere samenwerking is nodig om projecten mogelijk te maken. Tegelijkertijd kan te veel overheidsbemoediging afbreuk doen aan de bereidwilligheid van burgers om zich actief op te stellen ten aanzien van de gemeenschap.' In Finland treffen we een vergelijkbare filosofie aan, met dien verstande dat daar vooral vrijwilligerswerk en vrijwilligersorganisaties een spilfunctie vervullen voor de ontwikkeling van actief burgerschap (Siisiäinen & Blom, 2009).

Tot slot, is het opvallend dat in een aanzienlijk deel van de bestudeerde literatuur dezelfde algemene beschouwingen en concepten naar voren worden geschoven. Zo wordt vaak benadrukt dat het voor de overheid moeilijk is om actief burgerschap te bevorderen, daar het voor een belangrijk deel uit de samenleving zelf naar voren zou moeten komen. Om aan te geven hoe enkele algemene concepten telkens weer terugkeren in de internationale wetenschappelijke literatuur over actief burgerschap in relatie tot de overheid maken we gebruik van een serie figuren – die tevens kort worden toegelicht. Om de verschillende concepten te kunnen plaatsen maken we gebruik van de driehoek staat – gemeenschap – markt, ontleend aan Zijdeveld (1999; zie ook Van de Donk & Brandsen, 2006). Binnen deze driehoek onderscheiden we een privé- en publiek domein om de verschillende concepten in het maatschappelijke veld te kunnen plaatsen. Op basis van de literatuurscan treffen wij zeven concepten en fenomenen aan die in de literatuur in meer of mindere mate gerelateerd worden aan actief burgerschap.

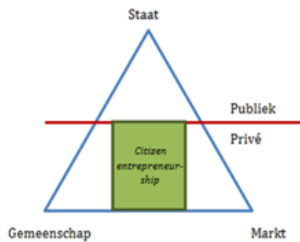

Figuur 3: civil society

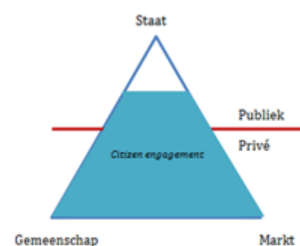
De literatuur over actief burgerschap dicht de *civil society* (figuur 3) een prominente, verbindende schakel toe. De *civil society* is vaak geïmpliceerd in de uitwerking van concepten als *citizens initiatives* (figuur 4), *citizen entrepreneurship* (figuur 5), *citizens engagement* (figuur 6), *citizens participation* (figuur 7) en *Big Society* (figuur 8).

Figuur 4: citizens initiatives

Figuur 5: citizens entrepreneurship

Figuur 6: citizens engagement

Figuur 7: citizens participation

Figuur 8: Big Society

Figuur 9: participatory policymaking

De *civil society* lijkt daarmee het cruciale domein waarin de meeste concepten met betrekking tot actief burgerschap tot uiting komen. Het initiatief voor het bevorderen van actief burgerschap komt soms bij de overheid vandaan en wordt dan ook wel *participatory policymaking* (figuur 9) genoemd.

Waarmee wordt actief burgerschap in verband gebracht?

In het scannen van wetenschappelijke literatuur over actief burgerschap waren we niet alleen op zoek naar de typering en weergave van het conceptuele debat over actief burgerschap. Ook hebben we in kaart willen brengen waar actief burgerschap in de literatuur mee in verband wordt gebracht. Allereerst hebben we een landentabel gemaakt (zie bijlage 2, tabel 4) die aangeeft hoe (uitgebreid) actief burgerschap wordt bediscussieerd. Hierbij valt een aantal dingen op.

Allereerst, veel gevonden artikelen zijn 'nationaal' georiënteerd. Er zijn maar enkele studies waarin twee of drie landen met elkaar worden vergeleken. Ook bestaan er – zij het in mindere mate – onderzoeken naar burgerschap die gaan over de EU; grote steden (lokaal), of juist het verschil tussen burgerschap in de stad en op het platteland;

een specifiek beleidsterrein (burgerschap inzetten ter bevordering van criminaliteitsbestrijding).

Ten tweede vallen publicaties op waarin ICT, waaronder internet en social media, een belangrijke rol wordt toegedicht. Deze literatuur laat een hoogtepunt zien aan het einde van de jaren negentig en laat in 2011 en 2012 weer een revival zien. Een dergelijke insteek, waarbij gezocht wordt naar 'instrumenten' om actief burgerschap te bevorderen, valt meer in het algemeen op als overheden zich mengen in het debat over actief burgerschap. Overheden vullen burgerschap vaak meer instrumenteel in dan conceptueel of contextueel. Wel is in de meeste studies aandacht voor de relatie tussen burgers, *civil society* en overheden.

Ten derde valt op dat Nederland regelmatig als case terugkomt, en dat de aandacht zich dan vooral richt op het lokale, alwaar kleinschalige (*bottom up*) initiatieven worden bestudeerd.

Ten vierde, als er in de literatuur gesproken wordt over burgerschap, dan wordt vooral gesproken over 'groepen van' burgers van een land of stad. De rol van individuele burgers komt eigenlijk maar weinig naar voren. Dat is een hiaat in het debat.

De rol van de overheid

Uit de internationale literatuur komt het beeld naar voren dat overheden zoekende zijn naar wat burgerschap precies is of moet zijn. Het zoeken is niet zelden (ook) gericht op de ontwikkeling van een hanteerbaar (overheids)instrument, waarmee actief burgerschap bevorderd zou kunnen worden. Als overheden van plan zijn om meer aan de samenleving over te laten, om meer ruimte te laten voor burgerlijk zelfbestuur en voor het tonen van sociaal ondernemerschap, raken overheden nog wel eens in verwijfeling. Ze vinden het lastig om hun positie hierin te bepalen, omdat het nieuw is, omdat ze moeten loslaten en omdat er minder directe sturingsmogelijkheden overblijven.

In een achtergrondstudie van de ROB publicatie 'Loslaten in Vertrouwen' gaan Kuiper, Van de Velde en Van Zuydam (2012) bijvoorbeeld in op de vermaatschappelijking van burgerparticipatie in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië. Steeds staat centraal dat de burger en de overheid een andere rol aannemen, waarbij de overheid veel meer de taak krijgt om netwerken van burgerinitiatieven onderling met elkaar te verbinden. De rol van de overheid lijkt in deze landen dan ook steeds meer te verschuiven van beleidsbepaler naar relatiebeheerder. Ook in de Verenigde Staten wordt er over de opstelling van de overheid bij actief burgerschap geschreven. Volgens Cook (2007) moeten relaties tussen de overheid en de burgerij worden gezien als een kernvraagstuk van constitutioneel design.

TOT SLOT: KANTTEKENINGEN

Bij de recente beleidsbril op actief burgerschap worden ook kanttekeningen geplaatst door diverse auteurs. Belangrijke kritiek is dat er bij het beroep doen op het eigen initiatief van de burger vaak een 'morele voorsortering' plaatsvindt; namelijk wat 'goed burgerschap' is wordt vaak al door de overheid ingevuld (zie onder meer Schinkel,

2007; Drosterij & Peters, 2011). Zo wordt bij goed burgerschap doorgaans gedacht aan burgers die zelfredzaam zijn en eigen verantwoordelijkheid nemen – verantwoordelijkheid voor hun eigen leven, voor hun leefomgeving, voor de maatschappij (zie ook Vrooman *et al.*, 2012; Ossewaarde, 2006).³⁶ Daarnaast is een goede burger iemand die zich een Nederlander betoont, zo signaleert Van Gunsteren (2008), met de daarbij passende gemeenschappelijke overtuigingen en gewoontes. Dergelijke ‘sturende beelden van burgerschap’ bij de overheid plaatsen de schijnwerper in positieve zin op ‘brave burgers’ zo stellen Verhoeven en Ham (2010): op burgers die vooral *meedenken* met beleid en een ‘conformerende zelfredzaamheid’ aan de dag leggen, zoals Drosterij en Peeters (2011) het noemen. Daarmee kunnen ‘vervelende’ burgers die niet zozeer *mee* maar vooral *tegen* denken buiten beeld blijven, zo wordt gewaarschuwd. In ieder geval kan er (bedoeld of onbedoeld) een discursief onderscheid ontstaan tussen de goede burger als partner van de overheid en de toch-iets-minder-goede burger als tegenwerker van de overheid. Terwijl Thompson, Ellis en Wildavsky (1990) overtuigend hebben aangetoond dat een activistisch-argwanende burgercultuur binnen een vitale, stabiele democratie wel degelijk een belangrijke corrigerende rol te vervullen heeft.

Het gehanteerde beleidsperspectief zorgt dus vaak voor een *instrumentalisering* van actief burgerschap waarbij burgers mee mogen doen, maar wát ze doen wel moet bijdragen aan beleid (zie ook Jager-Vreugdenhil, 2012). Daarnaast leidt het dominante beleidsperspectief van meedoen en eigen verantwoordelijkheid tot een depolitisering van participatie, zo stellen Verhoeven en Oude Vrielink (2012).

Deze beelden en ideeën werken ook door in concreet beleid: bepaald gedrag en/of bepaalde thema’s krijgen meer beleidsaandacht en worden door de overheid financieel of praktisch ondersteund en gestimuleerd (zie ook Vrooman *et al.*, 2012, p. 19). Ander – onwenselijk gedrag – wordt ontmoedigd. Inhoudelijk is de nadruk komen te liggen op “(...) *gemeenschappelijke overtuigingen en gewoontes, op de Nederlandse cultuur, alsmede op drang en dwang om deze bij allen ingang te doen vinden*”, zo stelt Van Gunsteren (2008). Hij vraagt zich hardop af of we door de nadruk op het je Nederlander betonen ook daadwerkelijk betere burgers krijgen: “*Missen we door het disciplineren tot Nederlandse normaliteit niet de stem van de afwijkende burger? En schuilt daar niet juist, net als bij storende concurrentie op de markt, de veerkracht van de vrije samenleving?*”

Daarnaast zijn er zorgen over de verwachtingen over wat burgers zouden moeten kunnen. Worden de reeds actieven niet overvraagd (Tonkens, 2009a)? Kunnen alle burgers wel meekomen?³⁷ Van de potentiële beroepsbevolking heeft 21% een langdurige aandoening en van die groep heeft weer tweederde een arbeidshandicap (Van Noije *et al.*, 2012). Maar ook: hoe werkt het principe van zelfredzaamheid voor sociaal zwakkeren en bijvoorbeeld verstandelijk gehandicapten? Ook blijkt dat de burgerij in

³⁶ In de beleidsplannen van het kabinet Rutte-Verhagen was de nadruk op eigen verantwoordelijkheid duidelijk terug te zien (Dekker & Den Ridder, 2011). “*Het kabinet wil op tal van terreinen orde op zaken stellen en de balans tussen rechten en plichten herstellen*”, zo staat in het regeerakkoord (p. 3). En ook de nota “Integratie, binding, burgerschap” van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2011) was duidelijk over de ingeslagen koers: “*De kernbegrippen zijn burgerschap, betrokkenheid en zelfredzaamheid. Het gaat erom dat elke burger zijn steentje bijdraagt aan de Nederlandse samenleving door verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen bestaan, voor zijn omgeving en de samenleving als geheel*” (p. 15).

³⁷ Voor een informatieve journalistieke bespiegeling op het thema zelfredzaamheid, zie ook: Peeters en Cloin (2012).

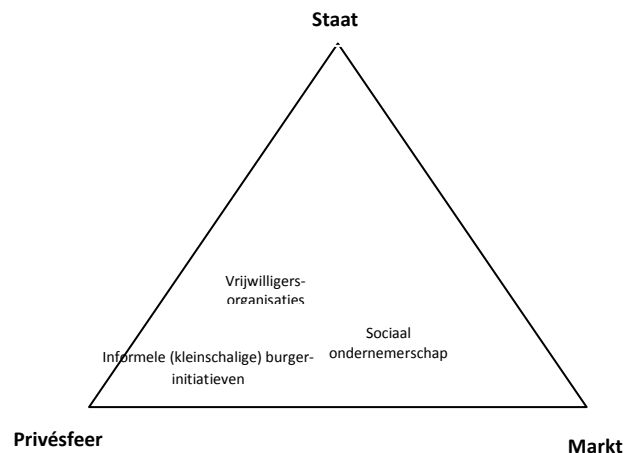
het algemeen zeker niet in alles even bekwaam of toegerust zijn. Het SCP (Van Noije *et al.*, 2012) noemt in dit kader 'toezicht houden'. Naast dat het animo voor toezichthoudende taken – in bijvoorbeeld oudercommissies in de kinderopvang – niet al te groot is, hebben veel burgers daarvoor ook niet de tijd en zitten ze óók in een afhankelijkheidsrelatie met de instelling die hen ook diensten verleend. Als laatste noemt het SCP, hebben burgers in dergelijke controlerende rollen ook geen serieuze sanctiemiddelen.

Deel 3. Een (tussen)balans

Omdat het debat over actief burgerschap nog volop wordt gevoerd en nog lang niet is uitgewoed is de balans die we hier opmaken feitelijk niet meer dan een tussenbalans. Bij het opmaken van die (tussen)balans moeten in ieder geval de volgende punten worden gesignaleerd.

Enkele punten

Kijkend naar het debat in Nederland valt op dat met name de informele (vaak kleinschalige) bewonersinitiatieven de spreekwoordelijke pennen in beweging brengen. Geplaatst in de driehoek staat-markt-privédomein (zie figuur hieronder), vinden we die linksonder. De aandacht voor dergelijke initiatieven heeft voor een deel te maken met het gegeven dat rond zulke initiatieven een sfeer van *hot & new* hangt. Burgerinitiatieven zijn – volgens de gangbare definities – niet door de overheid in het leven geroepen, maar door samenscholende burgers zelf; ze zouden niet zo formeel en plichtmatig opereren, doch eerder informeel en lichtvoetig. Dat maakt burgerinitiatieven wellicht vitaal maar zeker ook *viraal*, in die zin dat de verhalen omtrent burgerinitiatieven zich snel voortplanten, eerst in de praktijk, en vervolgens ook in de literatuur.

Voor een deel hangt de trek naar linksonder in de driehoek ook samen met de positieve beleidsverwachtingen van dergelijke uitingen van actief burgerschap. Beleidsmakers hopen en verwachten dat burgerinitiatieven bijdragen aan leefbaarheid, veiligheid, sociale cohesie en dergelijke (zie ook Tonkens, 2008). Instituten die regelmatig onderzoek uitzetten in stad en land – denk aan Nicis (inmiddels Platform-31), SEV, Movisie, SCP, RMO, ROB en dergelijke – richten hun aandacht vervolgens ook op burgerinitiatieven. Dit ter operationalisatie dan wel toetsing van de positieve verwachtingen van beleidsmakers. Grote onderzoeksprogramma's – NWO-STIP, Kennis voor Krachtige Steden, e.d. – worden mede gefinancierd door steden en departementen, en die nemen hun belangstelling voor burgerinitiatief bij de onderzoeksagendering evident mee.

Als het voorgaande enige voorspellende kracht heeft dan zou rond het thema van sociaal ondernemerschap weleens een volgende *hausse* van onderzoekingen kunnen ontstaan. In termen van *hot & new* heeft sociaal ondernemerschap de bijkomende bonus dat sociale doelen (en waarden) met commerciële middelen (en verdienmodellen) worden verknoot, en de droom van publieke voorzieningen waar weinig of geen publieke gelden naartoe hoeven te vloeien dichterbij belooft te brengen. Dat is een propositie die de belangstelling van beleidsmakers en beleidsonderzoekers ongetwijfeld zal trekken. Sociale ondernemers zijn goed in *branding* – in het ontwikkelen van sterke merken – en sociaal ondernemerschap zelf heeft ook alle kenmerken die nodig zijn voor een sterke positie in de markt van onderzoek en advies (vgl. Brooks, 2009; Fayolle & Matlay, 2010; Schulz *et al.*, 2013).

Meer traditionele vrijwilligersorganisaties komen vergelijkenderwijs minder sterk naar voren in onze studie van de actuele literatuur over actief burgerschap. Dat zegt niet noodzakelijkerwijs iets over de presentie en potentie van vrijwilligerswerk in de empirie. Voor een deel houdt de relatieve onderbelichting van de literatuur over vrijwilligerswerk verband met de literatuurselectie in dit onderzoek; we zijn uitgegaan van de literatuur over ‘actief burgerschap’ en hebben een (deels daarmee samenhangende) *bias* naar politicologische, bestuurskundige en (een deel van de) sociologische literatuur. Een aanzienlijk deel van de literatuur over vrijwilligerswerk en burgerschap vanuit bijvoorbeeld humanistiek, pedagogiek, sociale psychologie en bedrijfskunde en managementstudies is daarmee buiten beeld gebleven. Uit onze studie lijkt ook het beeld te rijzen dat er niet ‘van nature’ veel bruggen worden geslagen tussen de *body of literature* vanuit de politicologie en bestuurskunde en (deels) sociologie enerzijds en bijvoorbeeld humanistiek en pedagogiek etc. anderzijds. Hierbij is het woord ‘lijkt’ overigens nog wel op zijn plaats, omdat we niet geheel willen uitsluiten dat onze eigen *bias* een rol kan spelen bij de beoordeling. Hoe het ook zij: voor diegenen die nog dieper willen duiken in de literatuur rondom vrijwilligerswerk willen wij in ieder geval verwijzen naar het werk van bijvoorbeeld Meijs en anderen (Brudney & Meijs, 2009; Hustinx & Meijs, 2011; Meijs *et al.*, 2003)³⁸ en Metz (2006; 2009).

Zelfs daar waar op dit moment relatief veel onderzoeks aandacht naar uitgaat – burgerinitiatief – is tussen de geproduceerde kennis nog veel *terra incognita* te verkennen. Vooral over kenmerken van initiatiefnemers en over werkwijzen en organisatievormen van burgerinitiatieven is in zijn algemeenheid het nodige bekend. Zo weten we bijvoorbeeld dat het vaak de reeds actieve burgers zijn die (bewoners)budgetten aanvragen. Zo weten we inmiddels ook dat bij doe-gerichte initiatieven het beeld van de hogeropgeleide, blanke man van middelbare leeftijd sterker genuanceerd moet worden dan bij de overlegachtige initiatieven. Maar: over frequenties en aantallen, over het aanwezige ‘reservoir’ aan actief burgerschap in de Nederlandse samenleving tasten we nog grotendeels in het duister. We weten dat het er is, dat het substantieel is, en volgens sommigen zelfs een explosieve groei doormaakt. Het laatste is een claim die vooralsnog niet cijfermatig op basis van wetenschappelijke literatuur kan worden bevestigd of weerlegd (zie ook Vermeij *et al.*, 2012).

³⁸ Ook interessant met het oog op het definiëren van de term ‘vrijwilliger’ is Cnaan, Handy & Wardswort (1996) en over de verbale vernieuwingen die de term vrijwilligerswerk in onder andere beleid en media heeft gekregen: Huisman *et al.* (2011).

Wat betreft de *drivers* van actief burgerschap en de voorwaarden waaronder actief burgerschap floreert, weten we in algemene termen wat werkt en wat niet. Deze literatuurstudie heeft daarvan een overzicht trachten te geven. De toepassing en uitwerking van deze noties is en blijkt echter context- en vaak ook persoonsgebonden. Het merendeel van het onderzoek lijkt daarbij echter gedaan naar 'actieve burgers' – burgers die zich reeds betrokken tonen. De 'minder actieven' – vanuit de gangbare beleidsbril bekeken – zijn nog enigszins onderbelicht. Het merendeel van de aanpakken van overheden en andere instituties is ook gericht op de relatief makkelijk te bereiken groep: de 'verantwoordelijken' – zoals de WRR deze groep noemt (ongeveer een derde van de bevolking). Deze groep is in het algemeen bereid en in staat tot actieve betrokkenheid: zij hebben reeds de passende 'toerusting'. De overheid zou zich de komende jaren juist meer nog kunnen richten op de andere drie door de WRR onderscheiden burgergroepen: de 'critici' (zo'n 25 procent), de 'pragmatici' (ook ongeveer 25 procent) en de 'volgzamen' (15 procent). Dat wil overigens niet zeggen dat er bij de verantwoordelijken geen verbetermogelijkheden zijn: de beleidsmakers kunnen meer nog dan tot nu toe het geval is gebruik maken van de bereidheid tot meedenken bij de burgers in deze groep. Een belangrijk deel van de verzamelde kennis over 'wat werkt' en wat gevraagd wordt van de overheid is dus ook gebaseerd op onderzoek naar de groep 'verantwoordelijken'. Als instituties zich willen gaan richten op andere groepen, zal hierover zeker aanvullende kennis ontwikkeld moeten worden.

Daarnaast lijkt het algemene gevoel onder onderzoekers dat we op veel punten nog in een soort 'experimentenfase' zitten als het gaat om de relatie tussen overheid en burger (zie ook Van der Heijden *et al.*, 2011). Hoewel er bijvoorbeeld toch al een aantal jaren met bewonersbudgetten wordt gewerkt, zien we dat onderzoekers ook hierover nog slechts voorzichtige, voorlopige, uitspraken willen doen. Dat heeft te maken met het eerdere gegeven dat zeker nog niet alle groepen worden 'bereikt', maar ook dat 'in de interactie' die de laatste jaren lijkt toe te nemen tussen overheid (professionals) en burgers deze relatie flink aan het veranderen is. Hoe deze verandert is echter nog lastig te zien, zo blijkt uit de onderzoeken. Enerzijds is er sprake van een 'opwarming' (Tonkens & Verhoeven, 2012) van de relatie en trekken actieve burgers en professionals op de 'publieke werkvloer' regelmatig productief samen op. Maar dat geldt voor sommige beleidsvelden (zie ook Van Noije *et al.*, 2012) en zeker niet voor alle bevolkingsgroepen. Het is vooral nog op basis van de wetenschappelijke literatuur (die natuurlijk enige tijd achter loopt op de daadwerkelijke maatschappelijke veranderingen). En in hoeverre is maatwerk en afstemming op de burger wel te doen in tijden van stevige bezuinigingstaakstellingen die vaak zonder veel maatwerk doorgevoerd dienen te worden? Diverse auteurs signaleren serieuze complicaties en waarschuwen voor ongewenste (bij)effecten van de huidige beleidsbewegingen. Overvraging van 'de reeds actieven' is een belangrijk punt. Maar ook de neiging om bepaalde groepen burgers minder te horen dan anderen: laat het beleid wel genoeg ruimte voor 'lastige' burgers en voor initiatieven die niet binnen de beleidskaders passen? Vertrouwt de overheid haar burgers eigenlijk wel écht, of is controleren toch nog een stevige(r) reflex? En kan van alle groepen zelfredzaamheid worden verwacht? – denk aan kwetsbare groepen in de samenleving zoals gehandicapten en ouderen.

De zoektocht naar (her)nieuw(d)e verhoudingen tussen overheid en burgersamenleving is door diverse adviesraden in verschillende publicaties reeds gestart. De WRR

(‘Vertrouwen in burgers’) lanceerde ‘Weber 3.0’, in respons op een nieuwe generatie doe-democratie. Eerder schreef de WRR (‘Publieke zaken in de marktsamenleving’) al over de overheid als ‘souffleur’. De ROB (‘Loslaten in vertrouwen’) introduceerde de ‘overheidsparticipatietrap’ en het PBL vroeg ruimte voor de ‘energieke samenleving’. De lessen en wenken die in het kader van deze transitie vanuit de literatuur worden geboden, zijn vooralsnog vooral lessen op hoofdlijnen en wenken voor de toekomst. Dit is nuttig en begrijpelijk, en het past ook bij het richting geven aan, of vroegtijdig duiden van, een transitie. Het SCP (Veldheer *et al.*, 2012) geeft reeds een mooi overzicht van hoe en in hoeverre het principe van ‘eigen verantwoordelijkheid’ is doorgevoerd op diverse beleidsterreinen, maar het is zaak om de komende jaren beter zicht te krijgen op die transitie – door meer evaluatief onderzoek naar (nog meer) daadwerkelijke praktijken van die transitie. Dit om antwoord te krijgen op de ‘hoe werkt het-vraag’, waar velen in geïnteresseerd zijn (zeker ook beleidsmakers), maar óók om beter zicht te krijgen (en te houden op) de daadwerkelijke effecten en implicaties van de transitie. Als we daadwerkelijk uit de ‘experimentenfase’ (aldus nog veel onderzoekers) gaan treden – wat we pas over een tijdje met terugwerkende kracht kunnen vaststellen – en ‘de burger’ nog veel meer dan nu het geval is zelf gaat doen in het publieke domein zal dat indringende gevolgen kunnen (en moeten?) hebben voor de inrichting van de gevestigde instituties (zie ook bijvoorbeeld ook De Boer & Van der Lans, 2011), maar hoe dat proces zal verlopen is vooralsnog onzeker.

Ten slotte

Aandacht voor – min of meer – actief burgerschap past bij een onderzoekstraditie die soms ‘neo-Tocquevilleaans’ wordt genoemd vanwege haar gerichtheid op *civic culture* (Almond en Verba, 1963/1989), *civic commitment* (Bellah *et al.*, 1985/1996) en *civil society* (Putnam, 1993; 2000) – allemaal thema’s die in Tocqueville’s (1835/1998; cf. Campbell, 2012) beroemde studie van de democratie in Amerika voor het eerst diepgaand en samenhangend werden behandeld in het licht van de democratische samenleving. Het bijzondere van de democratie in Amerika was, volgens Tocqueville, de sterke worteling in de burgerlijke samenleving. De Amerikaanse democratie vertrouwde, tot op zekere hoogte, op gekozen vertegenwoordigers, maar nooit volledig of onvoorwaardelijk. In de democratie die Tocqueville in Amerika aantrof zat de burgersamenleving permanent op het vinkentouw, nu eens wat meer actief, dan weer wat minder – maar altijd oplettend, zelfbewust en opererend vanuit welbegrepen eigenbelang (zie Kruyter & Blokker, 2011).

Een achterliggende inspiratiebron van de neo-Tocquevilleanen – stammend uit een nog verder verleden – is het politiek-filosofische werk van Aristoteles. Hierin werd de ‘goede burger’ voorgesteld als een evenwichtskunstenaar. De goede burger moest, afhankelijk van de eisen des tijds, kunnen regeren én geregeerd kunnen worden; voor zichzelf kunnen opkomen én zich op enig moment ook kunnen schikken (zie ook Van Gunsteren, 1998). Deze benadering klonk door in het *civic culture*-onderzoek van bovengenoemde Amerikanen: Almond en Verba (1963; 1980). Volgens hun onderzoek waren het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten in de vroege na-oorlogse periode schoolvoorbeelden van landen met een sterke *civic culture*: in beide gevallen een mengeling van passieve en actieve oriëntaties, waarbij het VK wat minder en de VS wat meer naar het actieve overhelde.

Nederland kwam in de oorspronkelijke studie van Almond en Verba niet voor, maar replicatieonderzoek van Daemen (1983) suggereerde op een later moment wel dat de Nederlandse burgercultuur tot aan de ontzuiling meer naar het Britse patroon neigde dan naar het Amerikaanse. Daalder (1964) had eerder ook al gesteld dat 'leiding en lijdelijkheid' de Nederlandse politieke cultuur beheersten. Inmiddels wordt in Nederland van verschillende kanten aangedrongen op een (veel) meer actieve burgercultuur. De Nederlander zou op allerlei manieren 'aan de bak' moeten. Als het aan sommigen lag zou de Nederlandse *civic culture* nog actiever moeten worden dan de Amerikaanse burgercultuur zoals geschetst door Tocqueville en Almond en Verba – die behalve voor de actieve oriëntaties ook nog aandacht en waardering hadden voor de passieve oriëntaties in de burgercultuur. Verwijzend naar Aristoteles zou men kunnen zeggen dat de eisen des tijds nu vragen om burgers die meer naar voren treden, zelfsturing claimen en eigen verantwoordelijkheid pakken. Maar Aristoteles, Tocqueville en de zijnen wezen ook op de grenzen van actief burgerschap, en die zouden ondertussen ook niet moeten worden vergeten.

Bijlage 1. – Gebruikte literatuur

- Almond, G. A., & Verba, S. (1963/1989). *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Baart, A. (2001). *Een theorie van presentie*. Den Haag: Lemma.
- Bakker, J., Denters, S. A. H. & Klok, P. J. (2011). Welke burger telt mee(r) in de doe-democratie? *Beleid en Maatschappij*, 38(4), pp. 402-418.
- Bang, H. P., & Sørensen, E. (1999). The everyday maker: a new challenge to democratic governance. *Administrative Theory & Praxis*, 21(3), pp. 325-342.
- Bellah, R.N, Madsen, R., Sullivan, W. M., Tipton, S. M. (1985/1996). *Habits of the heart: Individualism and commitment in American life*. Berkely: University of California Press.
- Bellamy, R. (2008). *Citizenship: a very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Berg, E. van den & Hart, J. de (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, E. van den, Houwelingen, P. van, Hart, J. de (red.). (2011), *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blokland-Potters, T.V. (1998). *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achtersytandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Blom, R., Bosdriesz, G., Heijden, J. van der, Zuylen, J. van, Schamp, K. (2010). *Help een burgerinitiatief! De faciliterende ambtenaar. Werkboek met informatie, suggesties en tips voor gemeenteamtensaren die te maken hebben met initiatieven van burgers*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Blond, P. (2010). *Red Tory. How left and right have broken Britain and how we can fix it*. London: Faber and Faber.
- Boer, N. de & Lans, J. van der (2011). *Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Bolt, G. (2005). Onderzoeksdossier participatie in de buurt. *Nieuw Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, 11(6), p. 6.
- Borgman, E., Brink, G. van den, Dekker, P., Witteveen, W. (2012). Naar een heruitvinding van de civil society. In G. van den Brink (red). *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boutellier, H. (2011). *De Improvisatiemaatschappij*. Den Haag: Boom/Lemma.
- Bovens, M. A. P. & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Brink, G. J. M. van den, Borgman, E. P. N. M., Dekker, P., Witteveen, W. J. (2012). Naar een heruitvinding van de civil society. In G. van den Brink (red). *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brink, G. van den (2002). *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. Den Haag: SDU Uitgevers.

- Brink, G. van den (2007). *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: Uitgeverij SUN.
- Brink, G. van den (red.). (2012). *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brink, G.J.M. van den, Hulst, M.J. van, Graaf, L.J. de, Pennen, T. van der (2012). *Best Persons en hun betekenis voor de Nederlandse achterstandswijk*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Brooks, A.C. (2009). *Social Entrepreneurship*. London: Pearson.
- Brudney, J.L. & Meijs, L.C.P.M. (2009). It Ain't Natural : Toward a New (Natural) Resource Conceptualization for Volunteer Management. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 38(4), p. 564.
- Bulmer, M., & Rees, A. M. (Eds.). (1996). *Citizenship today: the contemporary relevance of T.H. Marshall*. London: UCL Press.
- Campbell, K. (2012). Attending Tocqueville's School: Examining the Intrapersonal, Political, and Civic Effects of Nonprofit-Board Participation. *Administrative Theory & Praxis*, 34(3), pp. 320-356.
- Cnaan, R. A., Handy, F., Wadsworth, M. (1996). Defining who is a volunteer: Conceptual and empirical considerations. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25(3), p. 364.
- Cook, B. J. (2007). Woodrow Wilson's Ideas About Local Government Reform: A Regime Perspective on the New Push for Citizen Engagement in Public Administration. *Administration & Society*, 39(2), pp. 294-314.
- Crenson, M. A. (1983). *Neighborhood politics*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Daalder, H. (1964). *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politieke cultuur*. Zwolle: Van Gorcum.
- Daemen, H. (1983). *Burgerzin en politieke gematigdheid*. Enschede: Universiteit Twente.
- Dekker, P. (2002). *De oplossing van de civil society. Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2005). Goed burgerschap in enquêtes. In P. Dekker & J. de Hart (red.). (2005), *De goede burger: tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. & Hart, J. de (2002). Burgers over burgerschap. In R. P. Hortulanus & J. E. M. Machielse (red.). (2002), *Modern burgerschap*. Den Haag: Elsevier.
- Dekker, P. & Hart, J. de (2009). Vrijwilligerswerk vanuit de *civil society*. In: Dekker, P. & Hart, J. de (red.). (2009), *Vrijwilligerswerk in meervoud, civil society en vrijwilligerswerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., Hart, J. de, Berg, E. van den (2004). Democratie en civil society. In SCP (red.). (2004), *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., & Ridder, J. den (2011). *Burgerperspectieven 2011/3. Kwartaalthema: Eigen verantwoordelijkheid Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dekker, P., Hart, J. de, Faulk, L. (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Denters, S.A.H., Tonkens, E.H., Verhoeven, I., Bakker, J.H.M. (2013). *Burgers maken hun buurt*. Den Haag: Platform 31.
- Dixhoorn, A. van (2005). Goed burgerlijk leven in de Nederlandse Republiek. In P. Dekker & J. De Hart (red.). (2005), *De goede burger: tien beschouwingen over een morele categorie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Donk, W. van de & Brandsen, T. (2006). Vermengen of verbinden? Lessen uit het maatschappelijk middenveld. In T. Brandsen, W. W van de Donk & P. Kenis (red.). (2006), *Meervoudig bestuur. Publieke dienstverlening door hybride organisaties*. Den Haag: Uitgeverij Lemma.
- Drosterij, G., & Peeters, R. (2011). De nieuwe burgerlijkheid: participatie als conformerende zelfredzaamheid. *Beleid en Maatschappij*, 38(4), pp. 85-101.
- Duyvendak, J. W., & Hurenkamp, M. (2004). *Kiezen voor de kudde: lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Duyvendak, J. W., & Uitermark, J. (2006). *Mensen maken de stad*. Essay.
- Elster, J. (1998). Emotions and Economic Theory. *Journal of Economic Literature*, 36(1), pp. 47-74.
- Faulk, L. (2009). In gesprek met vrijwilligers: effecten van de levensfase op vrijwillige inzet. In: P. Dekker en J. de Hart (red.). (2009), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Fayolle, A. & Matlay, H. (eds.).(2010). *Handbook of Research ofn Social Entrepreneurship*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Finkel, S. E. (1985). Reciprocal effects of participation and political efficacy: a panel analysis. *American Journal of Political Science*, 29(22), pp. 891-913.
- Friedman, Th. L., (2005). *The world is Flat. The Globalized World in the Twenty-First Century*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Frissen, P. H. A. (1996). *De virtuele staat*. Schoonhoven: Academic Service.
- Fung, A. (2004). *Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Graaf, P. van der, Nieborg, S., Oudenampsen, D., Wentink, M. (2006). *Eindevaluatie Onze Buurt Aan Zet. Een thematische vergelijking van tien steden*. Utrecht: Verweij-Jonker Instituut.
- Graaf, P. van der. &Duyvendak, J. W. (2009). *Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing. Een vergelijkend onderzoek naar de buurthechting van bewoners in Nederland en Engeland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Granovetter, M. (1983). The strength of weak ties: a network theory revisited. *Sociological Theory*, 1(33), pp. 201-233.
- Gunsteren, H. R. van (1992). *Eigentijds burgerschap*. Den Haag: WRR.
- Gunsteren, H. R. van (1994). *Culturen van besturen*. Meppel: Boom.
- Gunsteren, H. R. van (1998). *A theory of citizenship. Organizing plurality in contemporary democracies*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Gunsteren, H. R. van (2008, 15 maart). *De valkuilen en misverstanden als Vadertje Stad zijn inwoners wil opvoeden tot burgerschap*, NRC-Handelsblad.

- Hajer, M. (2011). *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Hartman, C. & Tops, P. W. (2005). *Frontlijnsturing, uitvoering op de publieke werkvloer van de stad*. Den Haag: Kenniscentrum grote steden.
- Heijden, J. van der, Dam, R. van, Noortwijk, R. van, Salverda, I., Zanten, I. van (red.). (2011). *Van Doe-het-zelf naar Doe-het-samen Maatschappij Experimenteren met burgerinitiatief*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Heijden, J. van der, Mark, L. van der, Meiresonne, A., Zuylen, J. van (2007). *Help! een burgerinitiatief*. Den Haag: InAxis, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hendriks, F. (2003). *Multi-etnische bewonersparticipatie in de Schilderswijk: schone intenties, teleurstellende ervaringen en wenkende perspectieven*. Tilburg: Universiteit van Tilburg/Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.
- Hendriks, F., & Tops, P.W. (2002). *Het sloeg in als een BOM: vitaal stadsbestuur en modern burgerschap in een Haagse stadsbuurt*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Hoogenboom, M.J.M. (2011). Particulier initiatief en overheid in historisch perspectief. *Beleid en Maatschappij*, 38(4), pp. 388-401.
- Hortulanus, R. P. (2002). Burgerschap en sociaal beleid. In R. P. Hortulanus & J. E. M. Machielse (red.). (2002), *Modern burgerschap*. Den Haag: Elsevier.
- Houwelingen, P. van, Hart, J. de, Dekker, P. (2011). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: Bijl, R., J. Boelhouwer, M. Cloin & E. Pommer (red.). (2011), *De sociale staat van Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huisman, W.H.A., Meijs, L.C.P.M., Roza, L., Metz, J., Hoogervorst, N., Baren, E. A. van (2011). ECSP webpublicatie: *Vrijwilligerswerk in de media: termen in de Nederlandse samenleving*. Verkregen op 20 mei van www.ecsp.nl
- Hurenkamp, M., & Tonkens, E. H. (2008). *Wat vinden burgers zelf van burgerschap?* Den Haag: Nicis Institute.
- Hurenkamp, M., & Tonkens, E. H. (2011). *De onbeholpen samenleving. Burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hurenkamp, M., Tonkens, E. H., Duyvendak, J. W. (2006). *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam/Den Haag: UvA/Nicis.
- Hustinx, L. & Meijs, L. (2011). Re-embedding volunteering: in search of a new collective ground. In *Voluntary Sector Review*. vol 2. no 1. P. 5-21
- Ingen, E. van, Halman, L., Dekker, P. (2012). Een sociologische blik op het hogere. In G. van den Brink (red.). (2012), *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Jacobs, J. (1961/1992). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books.

- Jager-Vreugdenhil, M. (2012). *Nederland Participatieland?* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Jones, P. S. (2003). Urban regeneration's poisoned chalice: is there an impasse in (community) based politics? *Urban Studies*, 40(3), p. 20.
- Kennedy, J. C. (2009). *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland.* Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Kensen, S. (1999). *Sturen op variatie. Sociale vernieuwing en de Deense variant als bronnen van inspiratie.* Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Kruiter, A. J. & Blokker, E. (2011). *In Ons Belang: pleidooi voor publieke waarden.* Amsterdam: van Gennep.
- Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S. van. (2012). *Leren van vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië.* Utrecht: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Kymlicka, W., & Norman, W. (1995). Return of the citizen: a survey of recent work on citizenship theory. In R. Beiner (eds.). (1995), *Theorizing citizenship.* Albany, NY: State University of New York Press.
- Lans, J. van der (2010). *Eropaf! De nieuwe start van het sociaal werk.* Amsterdam: uitgeverij Augustus.
- Lenos, S., Sturm, P., Vis, R. (2006). *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quick scan van 34 coalitieakkoorden en raadsprogramma's voor de periode 2006 - 2010.* Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Lowndes, V., L. Pratchett, Stoker, G. (2001). Trends in public participation: part 2 – citizens' perspectives. *Public Administration* 79(2), pp. 454-455.
- Lowndes, V., L. Pratchett, Stoker, G. (2006a). Diagnosing and remedying the failings of official participation schemes: the CLEAR framework. *Social Policy & Society*, 5(2), p. 10.
- Lowndes, V., Pratchett, L., Stoker, G. (2006b). *Locality matters: making participation count in local politics.* London: Institute for Public Policy Research.
- Lunsing, J. (2009). *Vertrouwen geven, verantwoordelijkheid nemen, buurtbudgetten en zelfstandig aanbesteden.* Warffum: Stibado.
- Maffesoli, M. (1996). *The time of the tribes. The decline of individualism in mass society.* London: Sage.
- Marissing, E. van (2007). Buurtparticipatie als uiting van ontevredenheid. *City Journal*, 3(9), pp. 22-25.
- Marissing, E. van (2008). *Buurten bij beleidsmakers. Stedelijke beleidsprocessen, bewonersparticipatie en sociale cohesie in vroeg-naoorlogse stadswijken in Nederland.* Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- Marschall, M. J. (2004). Citizen participation and the neighbourhood context: a new look at the coproduction of local public goods. *Political Research Quarterly*, 57(2), p. 13.
- Marshall, T. H. & Bottomore, T. (1950/1992). *Citizenship and social class.* London: Pluto Press.
- McKnight, J. L. & Kretzmann, J. P. (2008). *Wijkontwikkeling op eigen kracht (bewerkte vertaling van 'Building communities from the inside out, a path toward finding and mobilizing a community's assets').* Utrecht: LSA.

- Meijs, L. C. P. M., Handy, F., Cnaan, R.A., Brudney, J.L., Ascoli, U., Ranade, S., Hustinx, L., Weber, S., Weiss, I. (2003). All in the Eyes of the Beholder? Perceptions of Volunteering Across Eight Countries. In: Dekker, P. & Halman, L. (red.). (2003), *The value of volunteering: Cross-cultural perspectives*. New York: Kluwer/Plenum.
- Metz, J. W., (2006). *De tweeledige werking van intermediairen voor burgerparticipatie*. Amsterdam: Humanistic University Press.
- Metz, J. W., (2009). Over burgerparticipatie, welzijnsbeleid in de Wmo. Historiografie van de werksoort maatschappelijk activeringswerk. *Journal of Social Intervention*, 18(2), pp. 61-83.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2011). *Integratienota Integratie, binding, burgerschap*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Noije, L. van, Jonker, J.J., Veldheer, V., Vrooman, C. (2012). Verschuivende verantwoordelijkheden, In Veldheer, V., Jonker, J.J., Noije, L. van, Vrooman C. (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Norman, J. (2010). *The Big Society: The Anatomy of The New Politics*. Buckingham: University of Buckingham Press.
- Ossewaarde, R. (2006). *Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing?* Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Oude Vrielink, M. J. & I. Verhoeven (2011), Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid. *Beleid en Maatschappij*, 38(4), pp. 377-387.
- Oude Vrielink, M. J. Verhoeven, I. & Wijdeven, T. M. F. van de (2013 te verschijnen). *Meedoen met de overheid? Over de stille beleidpraktijk van de doe-democratie*. In: Tijdschrift Bestuurskunde.
- Oude Vrielink, M. J. & Wijdeven, T. M. F. van de (2007). *Wat Kan wél! kan. Hoe bewoners zelf bijdragen aan sociale binding in de wijk*. Tilburg/Rotterdam: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur/SEV.
- Oude Vrielink, M. J. & Wijdeven, T. M. F. van de (2008). Bewonersinitiatieven: een prachtkans voor wijken? *Bestuurswetenschappen*, 62(3), pp. 66-83.
- Oude Vrielink, M. J. & Wijdeven, T. M. F. van de (2011). Ondersteuning in vieren. Zichtlijnen in het faciliteren van burgerinitiatieven in de buurt. *Beleid en Maatschappij*, 38(4), pp. 438-455.
- Pattie, C., Seyd, P., Whiteley, P. (2004). *Citizenship in Britain. Values, participation and democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peeters, P.H., Cloin, C. (2012). *Onder het mom van zelfredzaamheid*. Eindhoven: Uitgeverij Pepijn.
- Peeters, R., Steen, M. van der, Twist, M. (2010). *De logica van het ongepaste. Over de professionaliteit van wijkmanagers in de onvolkomen organisatie*. Den Haag: NSOB.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. & Feldstein, L. M. (2004). *Better Together. Restoring the American Community*. New York: Simon & Schuster.

- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Reijndorp, A. (2004). *Stadswijk. Stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Regenmortel, T. van (2008). *Zwanger van empowerment*. Eindhoven: Fontys Hogescholen.
- RMO (2007). *Vormen van democratie: een advies over democratische gezindheid*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- ROB (2012). *Loslaten in vertrouwen. Naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Salverda, I. & Dam, R. van (2008). *Voorbeelden van burgerparticipatie en maatschappelijk initiatief. Quick scan ten behoeve van de Agenda Landschap*. Burgers en landschap – deel 1. Alterra / Wageningen UR.
- Sampson, R. J., McAdam, D., MacIndoe, H., Weffer-Elizondo, S. (2005). Civil society reconsidered: the durable nature and community structure of collective civic action. *American Journal of Sociology*, 111(3), pp. 673-714.
- Schinkel, W. (2007). Tegen 'actief burgerschap'. *Justitiële verkenningen*, 33(8), p. 20.
- Schnabel, P. (red.). (1999). *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN.
- Schudson, M. (1999). *The good citizen: a history of American civic life*. Harvard: Harvard University Press.
- Schulz, M., Steen, M. van der, Twist, M. van (2013). *De koopman als dominee: sociaal ondernemerschap in het publieke domein*. Den Haag: Boom/Lemma.
- Siisiäinen, M. & Blom, R. (2009). Associational Activeness and Attitudes towards Political Citizenship in Finland from a Comparative Perspective. *Journal of Civil Society*, 5(3), pp. 265-281.
- Specht, M. (2012). *Het pragmatisme van De Pragmatiek van Burgerparticipatie. Hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden*. Amsterdam: Vrije Universiteit
- Steen, M. van der, & Twist, M. van (2008). *Op weg naar de doe het zelf democratie. Van burgerparticipatie naar overheidsparticipatie?* Den Haag: NSOB.
- Steyaert, J., Bodd, J., Linders, L. (2005). *Actief burgerschap: het betere trek- en duw-werk rondom publieke dienstverlening*. Eindhoven: Fontys Hogescholen.
- Steyaert, J., & Kwekkeboom, R. (2012). *De zorgkracht van sociale netwerken*. Utrecht: Movisie.
- Stokkom, B. van & Toenders, N. (2010). *De sociale cohesie voorbij. Actieve burgers in achterstandswijken*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Teunissen, K. (2006). *Wijkaanpak. Bekendheid, betrokkenheid en communicatie*. Deventer: Gemeente Deventer, Afdeling Onderzoek & Statistiek.
- Thompson, M., R. Ellis, A. Wildavsky (1990). *Cultural Theory*. Boulder: Westview Press.
- Tocqueville, A. de (1835/1998). *Democracy in America*. Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited.

- Tonkens, E. H. (2008). *De bal bij de burger. Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme, dynamische samenleving*. Amsterdam: Vossiuspers Universiteit van Amsterdam.
- Tonkens, E. H. (2009a). Burgerparticipatie en burgerinitiatief. In E. H. Tonkens (red.). (2009), *Tussen onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*. Amsterdam: Uitgeverij SUN.
- Tonkens, E. H. (2009b). *Waarom actief burgerschap?* In E. H. Tonkens (Eds.), *Tussen onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*. Amsterdam: Uitgeverij SUN.
- Tonkens, E. H. & Kroese, G. J. (2009). *Bewonersparticipatie via vouchers: democratisch en activerend? Evaluatie van de eerste fase van de extra budgetten voor bewonersinitiatieven ('voucherregeling'), februari-oktober 2009*. Amsterdam: ASSR (Amsterdam School of Social Science Research) / Universiteit van Amsterdam.
- Tonkens, E. H. & Verhoeven, I. (2012). *Bewonersinitiatieven: proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid*. Amsterdam: Pallas Publications.
- Uyterlinde, M., Neefjes, K. Engbersen, R. (2007). *Welzijn versterkt burgerschap*. Utrecht: Movisie.
- Veldheer, V., Jonker, J. J., Noijs, L. van, Vrooman, C. (red.). (2012). *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verba, S., Schlozmann, K. L., Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: civic voluntarism in American politics*. Harvard: Harvard University Press.
- Verhoeven, I. (2006). Alledaags politiek burgerschap en de overheid. In P. L. Meurs, E. K. Schrijvers & G. H. de Vries (red.). (2006), *Leren van de praktijk: gebruik van lokale kennis en ervaring voor beleid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Verhoeven, I. (2009). *Burgers tegen beleid: een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Amsterdam: Aksant.
- Verhoeven, I. (2010). Ruimte geven aan initiatieven van burgers. De actieve burger wil eerder zeggenschap dan mee beslissen. In *Rooilijn*, 10(4), pp. 238-245.
- Verhoeven, I., & Ham, M. (2010), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*. In I. Verhoeven & M. Ham (red.). (2010), *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*, Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Verhoeven, I. & Oude Vrielink, M.J. (2012), *De stille ideologie van de doe-democratie*, In C. van Montfort, A. Michels & W. van Dooren (red.). (2012), *Stille ideologie, Onderstromen in beleid en bestuur*. Den Haag: Boom/Lemma.
- Verhoeven, I. & Tonkens, E.H. (2011). *Bewonersinitiatieven: partnerschap tussen burgers en overheid*. In *Beleid en Maatschappij*, 38(4), pp. 419-437.
- Vermeij, L., Houwelings, P. van, Hart, J. de (2012). *Verantwoordelijk voor de eigen buurt*. In Veldheer, V., Jonker, J.J., Noijs, L. van, Vrooman C. (red.). (2012), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid? Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- VNG (2010), *Thorbecke 2.0: naar een vernieuwde Nederlandse overheid*. Den Haag: VNG.

- Vries, S. de (2012). *Eropaf... en dan? De rol van het maatschappelijk werk in het nieuwe welzijn*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Vrooman, C., Noijs, L. van, Jonker, J. J., Veldheer, V. (2012). Responsabele burgers, regisserende overheid. In: Veldheer, V., J.-J. Jonker, L. van Noijs & C. Vrooman (red.), *Een beroep op de burger, Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid, Sociaal en Cultureel Rapport 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wagenaar, H. (2005). *Stadswijken, complexiteit en burgerbestuur*. Den Haag: XPIN.
- Wagenaar, H. & Specht, M. (2010). *Geëngageerd bewonerschap: bewonersparticipatie in drie Europese steden*. Den Haag: Nicis Institute.
- Watters, E. (2004). *Urban tribes. A generation redefines friendship, family and commitment*. New York: Bloombury.
- Wijdeven, T. M. F. van de (2012). *Doe-democratie, over actief burgerschap in stadswijken*. Delft: Eburon.
- Wijdeven, T. M. F. van de & Hendriks, F. (2010). *Burgerschap in de doe-democratie*. Den Haag: Nicis Institute.
- Wijdeven, T. M. F. van de & Hendriks, F. (2009). A Little Less Conversation, a Little More Action: Real-life Expressions of Vital Citizenship in City Neighborhoods, in: J.W. Duyvendak, F. Hendriks & M. van Niekerk (eds.). *City in Sight: Dutch Dealings with Urban Change*, Amsterdam University Press.
- Wijdeven, T. M. F. van de, Cornelissen, E. M. H., Tops, P. W., Hendriks, F. (2006). *Een kwestie van doen? Vitale coalities rond leefbaarheid in steden*. Rotterdam/Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.
- Wijdeven, T. M. F. van de, & Geurtz, C. (2009). Betrokkenheid en verbonden verantwoordelijkheden in De Smederijen van Hoogeveen. In H. van Duivenboden, E. van Hout, C. van Montfort & J. Vermaas (red.). *Verbonden verantwoordelijkheden in het publieke domein* (pp. 185-312). Den Haag: Uitgeverij Lemma.
- WRR. (2005). *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR. (2006). *De verzorgingsstaat herwogen*. Den Haag / Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid / Amsterdam University Press.
- WRR. (2012). *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wuthnow, R. (1998). *Loose connections*. Harvard: Harvard University Press.
- Zijderveld, A.C. (1999). *The waning of the welfare state*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.

Bijlage 2. – Toelichting op de internationale literatuurscan

Werkwijze: zoek en vindmethoden

De zoekmethode zoals gehanteerd voor de aanvullende scan van internationale literatuur wordt gekenmerkt door twee strategieën. Allereerst is een selectie gemaakt van acht internationale, relevante journals, namelijk: Local Government Studies, Administrative Theory and Praxis, Governance, Administration and Society, International Review Administrative Sciences, European Urban and Regional Studies, International Journal of Urban and Regional Research, Environment and Planning.³⁹ Om potentieel interessante ontwikkelingen te kunnen oppikken die nog niet de tijd hebben gehad om door de vaak lange pijplijnen van international journals te geraken, is daarnaast gezocht naar meer recente, relevante conferentiepapers van de ECPR (European Consortium of Political Research), EGPA (European Group of Public Administration) en EURA (European Urban Research Association).

Met betrekking tot zowel de journals als de conferentiepapers is gezocht naar recente publicaties⁴⁰ over de thema's *big society*, *citizenship*, *civic engagement*, *civic entrepreneurship*, *civic initiatives*, *citizen initiatives* en *community engagement*. Aan de hand van de 'sneeuwbalmethode' is op grond van de bronnenlijsten van de gevonden bronnen verder gezocht. Van iedere gevonden bron is de titel, het abstract en de conclusie van het artikel bestudeerd om zo gericht een overzicht te krijgen van en een oordeel te geven over de gevonden literatuur. Op grond van deze methode werd duidelijk dat met name het journal *Citizenship Studies* zich nadrukkelijk, omvattend en multidisciplinair richt op de eerder genoemde thema's.

³⁹ Dit zijn alle zogenaamde ISI-journals, dat wil zeggen dat ze over een voldoende lange reeks van jaren 'sound editorial policy' hebben laten zien, inclusief solide 'peer review', en op die basis ook een erkende 'impact score' hebben gekregen. De ISI-kwalificatie geldt tegenwoordig als een belangrijk keurmerk voor wetenschappelijkheid.

⁴⁰ Onder recente publicaties wordt verstaan publicaties van de laatste vijf jaar.

Overzicht van wetenschappelijke publicaties die uit de literatuurscan naar voren zijn gekomen

1. Adreus, C. W. (2007). High expectations, varying outcomes: decentralization and participation in Brazil, Japan, Russia and Sweden. *International Review of Administration Sciences*, 73(3), pp. 425-451.
2. Alcock, P. (2010). Building the Big Society: a new policy environment for the third sector in England. *Voluntary Sector Review*, (1)3, pp. 379-389
3. Andrews, R., Cowell, R., Downe, J., Martin, S., Turner, D. (2008). Supporting Effective Citizenship in Local Government: Engaging, Educating and Empowering Local Citizens. *Local Government Studies*, 34(4), pp. 489-507.
4. Andrijasevic, R., Aradau, C., Huysmans, J., Squire, V. (2012). European citizenship unbound: sex work, mobility, mobilization. *Environment and Planning D: Society and Space*, 30(3), pp. 497 – 514.
5. Anechiaro, F. (1998). Administrative culture and civil society: A comparative perspective. *Administration & Society*, 30(1), pp. 13-34.
6. Anttonen, A., Häikiö, L. (2011). From social citizenship to active citizenship? Tensions between policies and practices in Finnish elderly care. In: Newman, J., Tonkens, E. (eds.). (2011). *Participation, Responsibility and Choice; Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*. Amsterdam: Amsterdam University press, pp. 67-86.
7. Armijo, L. E., Kearney, C. (2008). Does Democratization Alter the Policy Process? Trade Policymaking in Brazil. *Local Government Studies*, 15(5), pp. 991-1017.
8. Bacque, M. H., Biewener, C. (n.d.). Different Manifestations of the Concept of Empowerment: The Politics of Urban Renewal in the United States and the United Kingdom. *International Journal of Urban and Regional Research*.
9. Bailey, N. (2003). Local strategic partnerships in England: the continuing search for collaborative advantage, leadership and strategy in urban governance. *Planning Theory and Practice*, 3, pp. 443-457.
10. Bakker, J., Denters, B., Oude Vrielink, M., Klok, P.J. (2012). Citizens' Initiatives: How Local Governments Fill their Facilitative Role. *Local Government Studies*, 38(4), pp. 395-414
11. Bauer, M. W. (2009). Impact of administrative reform of the European Commission: results from a survey of heads of unit in policy-making directorates. *International Review of Administrative Sciences*, 75(3), pp. 459-472.
12. Beerli, I. (2012). Turnaround management strategies in public systems: the impact on group-level organizational citizenship behavior. *International Review of Administrative Sciences*
13. Bennet, W. L., Wells, C., Freelon, D. (2011). Communicating Civic Engagement: Contrasting Models of Citizenship in the Youth Web Sphere. *Journal of Communication*, 61(5), pp. 835-856.
14. Bernier, L. & Hafsi, T. (2007). The Changing Nature of Public Entrepreneurship. *Public Administration Review*, 67(3), pp. 488-503.

15. Bezmez, D. (2013). Urban Citizenship, the Right to the City and Politics of Disability in Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(1), pp. 93-114.
16. Bifulco, L. (2011). Becoming Public Notes on Governance and Local Welfare in Italy. *Administration & Society*, 43(3), pp. 301-318.
17. Blakeley, G. (2010). Governing Ourselves: Citizen Participation and Governance in Barcelona and Manchester. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(1), pp. 130-145.
18. Blume, L., Sack, D. (2008). Patterns of Social Capital in West German Regions. *European Urban and Regional Studies*, 15(3), 229-248.
19. Blunkett, D. (2003). *Active citizens, strong communities: Progressing civil renewal*. Scarman Trust Forum Lecture, 11 December.
20. Brannan, T., John, P., Stoker, G. (2006). Active Citizenship and effective public services and programmes: How can we know what really works? *Urban Studies*, 43(5-6), 993-1008.
21. Bryer, T. A. (2010). The collaborative public manager: new ideas for the twenty-first century. *Administrative Theory and Praxis*, 32(2), pp. 274-279
22. Bryer, T. A., Callen, J. C., Eikenberry, A. M., Garrett, T. M., Love, J. M. (2010). Public Administration theory in the Obama Era. *Administrative Theory and Praxis*, 32(1), pp. 118-122.
23. Burton, P., Goodlad, R., Croft, J. (2004). *How would we know what works? Context and complexity in the evaluation of community involvement*. Paper 18, ESRC Centre for Neighbourhood Research.
24. Callahan, K. (2011). Performance Measurement: Citizen-Driven. In: Bosman, M. (2011). *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy*.
25. Campbell, A. (2006). State versus society? Local government and the reconstruction of the Russian state. *Local Government Studies*, 32(5), pp. 659-676.
26. Campbell, K. (2012). Attending Tocqueville's School: Examining the Intrapersonal, Political, and Civic Effects of Nonprofit-Board Participation. *Administrative Theory & Praxis*, 34(3), pp. 320-356.
27. Campbell, K. B. (2005). Nobody Said It was Easy: Examining the Matryoshka Dolls of Citizen Engagement. *Administration & Society*, 37(5), pp. 636-648.
28. Campbell, S. W., Kwak, N. (2010). Mobile Communication and Civic Life: Linking Patterns of Use to Civic and Political Engagement. *Journal of Communication*, 60(3), pp. 536-555.
29. Carley, M., Chapman, M., Hastings, A., Kirk, K., Young, R. (2000). *Urban Regeneration through Partnership: A study in Nine Urban Regions in England, Scotland and Wales*. Bristol: Policy Press.
30. Catlaw, T. J. (2012). Dangerous Government: Info-liberalism, Active Citizenship, and the Open Government Directive. *Administration & Society*,
31. Center, R. (2012). Microcitizenships: Fractious Forms of Urban Belonging after Argentine Neoliberalism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), pp. 336-362.

32. Chanan, G. en C. Miller (2011). The Big Society: How it Could Work? In: M. Stott (ed.): *The Big Society Challenge*. Cardiff: Keystone Development Trust Publications, 52-65.
33. Cloke, P., Milbourne, P., Widdowfield, R. (2000). Partnership and policy networks in rural local governance: homelessness in Tauton. *Public Administration*, 78(1), pp. 111-133
34. Closs, S. A., Squire V. (2012). Politics through a web: citizenship and community unbound. *Environment and Planning D: Society and Space* 30(3), pp. 551 – 567
35. Cohen, A., Vigoda, E. (2000). Do good citizens maken good organizational citizens? An empirical examination of the relationship between general citizenship and organizational citizenship behavior in Israel. *Administration & Society*, 32(5), pp. 596-624.
36. Cook, B. J. (2007). Woodrow Wilson's Ideas About Local Government Reform: A Regime Perspective on the New Push for Citizen Engagement in Public Administration. *Administration & Society*, 39(2), pp. 294-314.
37. D'Agostino, M. J., Kloby, K. (2011). Building Community Capacity to Engage Government: Reflections of Nonprofit Leaders on Post-Katrina New Orleans. *Administration & Society*, 43(7).
38. De Muro, P., Dit Martino, P., Cavola, L. (2007). Fostering Participation in Scampia: Let's Make a Piazza. *European Urban and Regional Studies*, 14(3), pp. 223-237.
39. Dekker, P. en A. Burger (2001). Het middenveld in comparatief perspectief: non-profit sector en civil society. *Bestuurskunde*, 10(1), pp. 16-25.
40. Denhardt, J., Terry, L., Delacruz, E. R., Andonoska, L. (2009). Barriers to Citizen Engagement in Developing Coutries. *International Journal of Public Administration*, 32(14), pp. 1268-1288.
41. Diemel, L., Walk, H. (2011). The Role of Civic Engagement in Trisectoral Governance Approaches as Factors for Successes in East German Municipalities. *Local Government Studies*, 37(3), pp. 317-334.
42. Dillman, D. L. (2007). Enduring Values in the British Civil Service. *Administration & Society*, 39(7), pp. 883-900.
43. Emilian, G. (2007). Sustainability and Public Participation: Toward an Inclusive Model of Democracy. *Administrative Theory & Praxis*, 29(3), pp. 375-393.
44. Farrelly, M. (2009). Citizen Participation and Neighbourhood Governance: Analysing Democratic Practice. *Local Governmant Studies*, 35(4), pp. 387-400.
45. Fuller, C. (2012). Worlds of justification' in the politics and practices of urban regeneration. *Environment and Planning D: Society and Space*, 30(5), pp. 913 – 929
46. Gedikli, B. (2009). The Role of Leadership in Succes of Participatory Planning Processes: Experience From Turkey. *European Urban and Regional Studies*, 16(2), pp. 115-130.

47. Goldie, R. (2012). *Problem, Process and Product: Implementing Key Reforms in Local Government in Northern Ireland Since the Belfast Agreement*.
48. Guarneros-Meza, V., Downe, J., Entwistle, T., Martin, S. J. (2012). Putting the Citizen at the Centre? Assembling Local Government Policy in Wales. *Local Government Studies*, 0(0), pp. 1-18.
49. Häikiö, L. (2011). From Innovation to Convention: Legitimate Citizen Participation in Local Governance. *Local Government Studies*, 38(4), pp 415-435.
50. Hand, L. C., Ching, B.D. (2011). You have one fried request: An Exploration of Power and Citizen Engagement in Local Governments' Use of Social Media. *Administrative Theory and Praxis*, 33(3), pp. 362-382.
51. Henderson, A., Brown, S. D., Pacer, S. M. (2012). Political and Social Dimensions of Civic Engagement: The Impact of Compulsory Community Service. *Politics & Policy*, 40(1), pp. 93-103.
52. Isin, E. F. & Turner, B. S. (2007). Investigating Citizenship: An Agenda for Citizenship Studies. *Citizenship Studies*, 11(1), pp. 5-17.
53. Kaase, M. (2010). Democracy and Political Action. *International Political Science Review*, 31(5), pp. 539-551.
54. Kaifeng, Y. (2006). Trust and citizen involvement decisions: Trust in Citizens, Trust in Institutions, and Propensity to Trust, 38(5), pp. 573-595.
55. Kalandides, A., Vaiou, D. (2012). Ethnic neighbourhoods? Practices of belonging and claims to the city. *European Urban and Regional Studies*, 19(3), pp. 254-266.
56. Karlsson, M. (2012). Participatory Initiatives and Political Representation: The Case of Local Councillors in Sweden. *Local Government Studies*, 38(6), pp. 795-815.
57. Kearns, A. J. (1992). Active Citizenship and Urban Governance. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17(1), pp. 20-34.
58. Kim, Y. (2010). Stimulating Entrepreneurial Practices in the Public Sector: The roles of Organizational Characteristics. *Administration & Society*, 47(7), pp. 780-814.
59. Kosecik, M., Sagbas, I. (2004). Public Attitudes to Local Government in Turkey: Research on Knowledge, Satisfaction and Complaints. *Local Government Studies*, 30(3), pp. 360-383.
60. Kuhlman, E. (2011). Citizenship and healthcare in Germany: Patchy activation and constrained choice. In: Newman, J., Tonkens, E. (eds.). (2011). *Participation, Responsibility and Choice; Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*. Amsterdam: Amsterdam University press, pp. 27-44.
61. Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S. van. (2012). *Leren van vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië*. Utrecht: Raad voor het Openbaar Bestuur.
62. Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. (2012). Best practices in Scandinavië. In: Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. *Leren van vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië*. Utrecht: Raad voor het Openbaar Bestuur, pp. 61-64.

63. Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. (2012). Big Society als visie op de overheid. In: Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. *Leren van vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië*. Utrecht: Raad voor het Openbaar Bestuur, pp. 22-26.
64. Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. (2012). Conclusie: Verenigd Koninkrijk, Australië & Scandinavië vergeleken. In: Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. *Leren van vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië*. Utrecht: Raad voor het Openbaar Bestuur, pp. 65-67.
65. Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. (2012). Sociaal Kapitaal in Australië: best practices. In: Kuiper, M., Velde, B., van de, Zuydam, S., van. *Leren van vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië*. Utrecht: Raad voor het Openbaar Bestuur, pp. 44-51.
66. Leonardis, O. (2011). Dividing or combining citizens: The politics of active citizenship in Italy. In: Newman, J., Tonkens, E. (eds.). (2011). *Participation, Responsibility and Choice; Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*. Amsterdam: Amsterdam University press, pp. 127-146.
67. Levy, G., Massalha, M. (2012). Within and beyond citizenship: alternative educational initiatives in the Arab society in Israel. *Citizenship Studies*, 16(7), pp. 905-917.
68. Lombard, M. (2012). Citizen Participation in Urban Governance in the Context of Democratization: Evidence from Low-Income Neighbourhoods in Mexico. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37(1), pp. 135-150.
69. Lowndes, V., Pratchett, L. (2011). Local Governance under the Coalition Government: Austerity, Localism and the 'Big Society'. *Local Government Studies*, 38(1), pp. 21-40.
70. Lubell, M., Lippert, L. (2011). Integrated regional water management: a study of collaboration or water politics-as-usual in California, USA. *International Review of Administrative Sciences*, 77(1), pp. 76-100.
71. Lucio, J. (2009). Customers, Citizens, and Residents: The Semantics of Public Service Recipients. *Administration & Society*, 41(7), pp. 878-899.
72. Marinetto, M. (2003). Who wants to be an active citizen? The politics and practice of community involvement. *Sociology*, 37(1), pp. 103-120.
73. McLean, S. (2010). Citizen Power in Petersborough: A Scoping Study, 789. The Royal Society for the encouragement of Arts, Manufactures and Commerce.
74. Meijer, A. J, Curtin, D., Hillebrandt, M. (2012). Open government: connecting vision and voice. *International Review of Administrative Sciences*
75. Membretti, A. (2007). Centro Sociale Leoncavalle: Building Citizenship as an Innovative Service. *European Urban and Regional Studies*, 14(3), 252-263.
76. Michels, A. (2011). Innovations in democratic governance: how does citizen participation contribute to a better democracy? *International Review of Administrative Sciences*, 77(2), pp. 275-293.

77. Mushaben, J. M. (2006). Thinking Globally, Integrating Locally: Gender, Entrepreneurship and Urban Citizenship in Germany. *Citizenship Studies*, 10(2), pp. 203-227.
78. Nadalutti, E. (2012). Cross-border-cooperation in the Upper Adriatic: A new kind of citizenship? *European Urban and Regional Studies*.
79. Newman, J. (2010). Towards a pedagogical state? Summoning the 'empowered' citizen. *Citizenship Studies*, 14(6), pp. 711-723.
80. Newman, J. (2011). Mobilising the active citizen in the UK: Tensions, silences and erasures. In: Newman, J., Tonkens, E. (eds.). (2011). *Participation, Responsibility and Choice; Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*. Amsterdam: Amsterdam University press, pp. 107-126
81. Newman, J., Tonkens, E. (eds.). (2011). *Participation, Responsibility and Choice: Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
82. North, P. (2011). Geographies and utopias of Cameron's Big Society. *Social & Cultural Geography*, 12(8), pp. 817-827.
83. Novy, A (2011). Unequal diversity – on the political economy of social cohesion in Vienna. *European Urban and Regional Studies*, 18(3), pp. 239-253.
84. Ohmer, M. L. (2008). The Relationship Between Citizen Participation and Organizational Processes and Outcomes and the Benefits of Citizen Participation in Neighborhood Organizations. *Journal of Social Service Research*, 34(4), pp. 41-60.
85. Ortmann, S. (2012). Policy Advocacy in a Competitive Authoritarian Regime. The Growth of Civil Society and Agenda Setting in Singapore. *Administration & Society*, 44(6), pp. 13S-25S
86. Painter, J. (2008). European Citizenship and the Regions. *European Urban and Regional Studies*, 15(1), pp. 5-19.
87. Pathak, P. (2012). From New Labour to New Conservatism: the changing dynamics of citizenship as self-government. *Citizenship Studies*
88. Pattie, C., Johnston, R. (2011). How Big is the Big Society? *Parliamentary Affairs*, 64(3), pp. 403-424.
89. Pautz, M. C., Schnitzer, M. H. (2008). Policymaking from below: the role of environmental inspectors and publics. *Administrative Theory & Praxis*, 30(4), pp. 450-475.
90. Pearce, G., Ellwood, S. (2010). Modernising Local Government: A Role for Parish and Town Councils. *Local Government Studies*, 28(2), pp. 33-54.
91. Pfitser, T. (n.d.). *From Activated to Active Citizenship. Reflections on Citizens' Participation in Processes of EU Governance*.
92. Poletti, M. (2011). Political Participation, Civil Society, and Efficacy: A panel analysis of the Italian Case.
93. Raco, M. (2007), Securing Sustainable Communities: Citizenship, Safety and Sustainability in the New Urban Planning. *European Urban and Regional Studies*, 14(4), pp. 305-320.
94. Ranade, W., Hudson, B. (2003). Conceptual Issues in Inter-Agency Collaboration. *Local Government Studies*, 29(3), pp. 32-50.

95. Rosol, M. (2010). Public Participation in the Post-Fordist Urban Green Space Governance: The Case of Community Gardens in Berlin. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(3), pp. 548-563.
96. Sandberg, B. (2012). Constructing Society's Aide. *Administration & Society*, 44(8), pp. 936-961.
97. Sarkissian, A. (2012). Religion and Civic Engagement in Muslim Countries. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 51(4), pp. 607-622.
98. Siisiäinen, M. & Blom, R. (2009). Associational Activeness and Attitudes towards Political Citizenship in Finland from a Comparative Perspective. *Journal of Civil Society*, 5(3), pp. 265-281.
99. Simon, C. A. (2002). The impact of AmeriCorps service on volunteer participants: Results from a 2-year study in four western states. *Administration & Society*, 34(5), pp. 522-540.
100. Skelcher, C. (2008). Governing Communities: Parish-Pump Politics or Strategic Partnerships? *Local Government Studies*, 29(4), pp. 1-16.
101. Smart, A., Lin, G. C. S. (2007). Local Capitalisms, Local Citizenship and Translocality: Rescaling from Below in the Pearl River Delta Region, China. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(2), pp. 280-302.
102. Smith, M.J. (2010). From big government to big society: Changing the state-society balance. *Parliamentary affairs*, 63(4), pp. 818-833.
103. Songyan, C. (2004). China: community development in urbanization. *International Review of Administrative Sciences*, 70(4), pp. 673-684.
105. Staeheli, L., Nagel, C. R. (2013). Whose awakening is it? Youth and the geopolitics of civic engagement in the 'Arab Awakening'. *European Urban and Regional Studies*, 20(1), pp. 115-119.
106. Steil, J., Ridgley, J. (2012). Small-town defenders': the production of citizenship and belonging in Hazleton, Pennsylvania. *Environment and Planning D: Society and Space*, 30(6), pp. 1028 - 1045
107. Stott, M. (ed.) (2011). *The Big Society Challenge*. Cardiff: Keystone Development Trust Publications.
108. Stout, M. (2012). Toward a Relational Language of Process. *Administrative Theory & Praxis*, 34(3), pp. 407-432.
109. Syssner, J. (2011). No space for citizens? Conceptualisations of citizenship in a functional region. *Citizenship Studies*, 15(1), pp. 109-123.
110. Vabo, M. (2011). Active citizenship in Norwegian elderly care. From activation to consumer activism. In: Newman, J., Tonkens, E. (eds.). (2011). *Participation, Responsibility and Choice; Summoning the Active Citizen in Western European Welfare States*. Amsterdam: Amsterdam University press, pp. 87-106.
111. Wallace, A. (2010). New Neighbourhoods, New Citizens? Challenging 'Community' as a Framework for Social and Moral Regeneration under New Labour in the UK. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34(4), pp. 805-819.

112. Westlund, H. (2011). Multidimensional entrepreneurship: theoretical considerations and Swedish empirics. *Regional Science Policy & Practice*, 3(3), pp. 199-218
113. Wijdeven, T. van de, Geurtz, C. (2010). Making Citizen Participation Work: The Challenging Search for New Forms of Local Democracy in The Netherlands. *Local government Studies*, 36(4), pp. 531-549.
114. Yetano, A., Royo, S., Acerete, B. (2010). What is driving the increasing presence of citizen participation initiatives? *Government and Policy*, 28(5).
115. Zaff, J., Hart, D., Flanagan, C. A., Youniss, J., Levine, P. (2010). *Developing Civic Engagement within a Civic Context*.

Tabel 4: Domeinoverzicht behorend bij de internationale literatuurstudie

Artikel (nummer in bronnenlijst)	Land	Stad	Overige domeinen	Opmerkingen
15		Istanbul		
68, 69	Mexico			Low-Income Neighbourhoods
97, 99, 105, 107			De Arabische wereld	
4, 55, 78, 86, 91			Europa	
10, 39, 48, 55, 64, 107, 113	Nederland			In vergelijkend perspectief (107)
2, 3, 8, 9, 12, 19, 29, 30, 33, 34, 42, 44, 47, 48, 61, 63, 64, 69, 79, 80, 82, 86, 88, 93, 102, 107	Verenigd Koninkrijk	Wales (48, 29), Schotland (29), Tauton (33)		One hundred and twenty-six senior leaders of English local authorities (12)
32	Argentinië			
48		Wales		
51	Canada (Ontario)			
3, 56, 112	Zweden			Multidimensional entrepreneurship (112)
61, 64, 65, 85	Australië	Singapore (85)		
61, 62, 63			Scandinavië	
74				This analysis shows the differences and similarities between economic, political science and legal perspectives on open government and argues that a multidisciplinary approach needs to be taken.
5, 8, 13, 37, 40, 58, 96, 106	Verenigde Staten	Hazleton (Pennsylvania) (106)	Misdaad bestrijding (5)	Websites (13) Katrina (40) Publiek ondernemerschap (58)
16, 52, 66, 75, 94	Italië	Milaan (75)		
6, 98	Finland			Ouderenzorgbeleid
24				Citizen-driven performance
18, 41, 60, 95	Duitsland	Berlijn (95)		Oost-Duitsland (gemeenten) (41) West-Duitsland (18)
50			Social Media	
76, 81, 89, 108			Westerse landen	This article examines the probability of these claims for a large number of cases in different Western countries (76)
110	Noorwegen			
40, 84			Ontwikkelingslanden (40) Ontwikkelingsgebieden (84)	
46, 59	Turkije			
3, 7	Brazilië			
3	Japan			
3, 25	Rusland			
23, 101, 103	China		The Pearl River Delta Region (101)	
90	Frankrijk	Parijs (90)		
14, 21, 22, 27, 28, 30, 34, 36, 43, 45, 49, 52, 53, 54, 57,			Theorieën over (actief) burgerschap	

72, 73, 100,
114, 115